

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СТАТИСТИКИ,
ОБЛІКУ ТА АУДИТУ**

Борозенець Т.А.

Гаврилюк Т.В.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Київ

2013

УДК 2(075.8.)

ББК 86ю2я73

Б 83

За ред. Надольного І.Ф., д. філос. н., проф.

Рецензенти:

Савостьянова М.В., д. філос. н., проф. (Європейський університет)

Котлярова Т.О., к. філос. н., доц. (НПУ ім. М.П. Драгоманова)

Борозенець Т.А., Гаврилюк Т.В.

Б 83 Релігієзнавство: навч. посіб. / Т.А. Борозенець, Т.В. Гаврилюк // За ред.
І.Ф.Надольного. – К., 2013. – 185 с.

ISBN 978-966-2503-25-8

Навчальний посібник є цінним як з теоретичної, так і з методичної точок зору. За своїм змістом являє розлогий виклад основної релігієзнавчої проблематики на основі широкої бази релігієзнавчої, богословської, правової, історичної, культурологічної і філософської літератури. Ефективно слугуватиме викладачам, аспірантам і студентам ВНЗ в їх фаховій діяльності; також буде цікавий широкому колу читачів, які переймаються релігійними та світськими вирішеннями смисложиттєвих проблем людини, історією і сучасним станом релігій в світі та Україні.

УДК 2(075.8.)

ББК 86ю2я73

ISBN 978-966-2503-25-8

© Борозенець Т.А., Гаврилюк Т.В., 2013

ПЕРЕДМОВА

Глобальні духовні зміни, які відбулися в усьому світі та в Україні зокрема, ставлять нові вимоги до підготовки студентів в сфері гуманітарних дисциплін. Нагальною стає підготовка фахівців, які мають не лише глибокі спеціальні теоретичні та практичні знання та навички, але в той же час володіють високою загальною культурою, мають власний світогляд і систему духовно-моральних цінностей, орієнтуються в культурному та релігійному просторі сьогодення та можуть на належному рівні репрезентувати Україну в різних галузях діяльності на світовій арені. Саме тому зростає значення викладання курсу релігієзнавства як практичної дисципліни, що власне і зумовлює актуальність пропонованого навчального посібника.

Представлений посібник є цінним як з теоретичної, так і з методичної точок зору. За своїм задумом являє собою достатньо розлогий виклад основної релігієзнавчої проблематики на основі широкої бази релігієзнавчої, богословської, правової, культурологічної і філософської літератури.

Структура навчального посібника обумовлена поставленими авторськими педагогічними завданнями, продиктована внутрішньою логікою сучасних релігієзнавчих досліджень. Схематично праця складається з двох змістових блоків — теоретичного і методичного. До першого — входять дев'ять розділів, присвячених розгляду ключових релігієзнавчих тем: «Релігієзнавство як наука», «Релігія як предмет наукового дослідження», «Природа і різновиди етнічних релігій», «Світові релігії. Буддизм», «Християнство», «Іслам», «Нові релігійні течії», «Історія і сучасний стан релігійних вірувань і конфесій в Україні», «Правові засади релігійного життя в Україні». До другого блоку — плани семінарських занять, завдання для самостійної роботи, тестові питання для закріплення вивченого матеріалу, тематика модульних контрольних робіт, методичні рекомендації та вимоги до написання контрольних робіт, орієнтовні питання до заліку та іспиту, список рекомендованої літератури.

Предмет релігієзнавства як навчальної дисципліни полягає в розкритті фундаментальних доктринальних і практичних основ релігій світу, їх місця в житті суспільства та окремої людини як в минулому, так і в нинішні часи. Теоретичні

підвалини релігієзнавства визначаються принципами світоглядного і конфесійного плюралізму, об'єктивності, загальнолюдськості та історизму.

Тому метою курсу «Релігієзнавство» є формування зваженого академічного підходу до аналізу різноманітних релігійних систем і практик, розуміння позиції представників різних релігійних традицій. Вивчення курсу релігієзнавства прищеплює студенту знання про специфіку власне релігійних явищ, їх світоглядний зміст і функціональність, забезпечує обізнаність в питаннях правового забезпечення свободи совісті і віросповідань, свободи релігійної діяльності та організації, гарантованих українським законодавством, дає знання про природу і вияви державно-церковних відносин, правові засади функціонування релігійних організацій, їх зв'язків з міжнародними релігійними інституціями тощо.

Все це обумовлює цілий ряд завдань, які стоять перед студентами. Це і вивчення сутності предмета, структури та функцій релігієзнавства; і визначення особливостей феномену релігії, структури та типів релігійного досвіду; і з'ясування генези та специфіки розвитку релігій, концепцій їх появи; і розгляд типології первісних вірувань, національних та світових релігій; і ознайомлення з основами їх віровчень, культів, писаннями, теологічними та політичними доктринами, церковними організаціями тощо; і співставлення світових релігій з метою визначення специфіки етнорелігійної ментальності народів, які їх сповідують; і вивчення специфіки релігійного становища та особливостей міжконфесійних відносин в Україні та в світі; і ознайомлення з моделями правового регулювання державно-церковних відносин, законодавством про свободу совісті та багато дотичних до них завдань.

Представлений навчальний посібник з релігієзнавства ефективно слугуватиме викладачам, аспірантам і студентам ВНЗ в їх фаховій діяльності, а також буде цікавий широкому колу людей, які переймаються історією і сучасним станом релігійного життя світу та України.

Розділ I. Релігієзнавство як наука

1. Становлення академічного релігієзнавства. 2 Предмет та об'єкт релігієзнавства. 3 Структура релігієзнавства

1. Становлення академічного релігієзнавства

В сучасному світі релігія відіграє не менш важливу роль ніж в усі попередні епохи існування людини. Вона задовольняє запити широких мас населення стосовно вічних і незмінних питань — існування всесвіту, людини, сенс буття усього існуючого та його подальша доля. Щонайменше останнє питання взагалі є прерогативою релігії, оскільки ні наука, ні філософія не спроможні відповісти на найпотаємніше питання — що буде після смерті? І хоча відповідь на нього безпосередньо пов'язана з вірою, а, відтак, виходить за межі науковості, між тим вона є достатньою для великої кількості людей.

Але на відміну від попередніх епох, релігія в сьогоденні виходить за межі буденного духовного життя людини, оскільки стала об'єктом наукового вивчення. Спроба людини осмислити сутність релігії як такої, поза будь-якої релігійної конфесії, знайти відповідь на складне питання — що спонукає людину вірити в надприродне, призвело до появи нової галузі знання — *релігієзнавства*.

Релігієзнавство порівняно молода наука, яка лише в XIX ст. остаточно виокремлюється в самостійну галузь наукового знання в Західній Європі. Історія становлення релігієзнавства починається з епохи Просвітництва. Саме в цей час в Англії, Франції та інших країнах Європи філософи починають шукати пояснення феномену релігії поза християнською теологією та змінюють вектор вивчення від релігії одкровення до “природної релігії”, тобто намагаються пояснити сутність релігії через природу людини.

В епоху Середньовіччя в західній Європі панівною було відношення до релігії як до божественного Одкровення. Вивчення релігії фактично зводилося до вивчення Священного Писання, Священного Передання та постанов церковних соборів. Відповідно панівною була думка, що істинною є лише одна релігія — християнство.

Релігія була поза історією, оскільки одного разу дане Одкровення є позачасовою істиною для всіх народів.

Суттєво похитнули це положення представники німецької філософії — Йоган Готфрід Гердер (1744-1803), Фрідріх Шлегель (1772-1829), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Фрідріх Даніель Ернст Шлейєрмахер (1768-1834), які у власній філософії доводили, що релігія явище історичне і її неможливо вивчати поза загальним історичним розвитком людства.

Великим внеском в підтвердження положень німецької філософії були емпіричні матеріали про релігійні обряди та вірування мало знайомих на той час для європейців народів, зібрані місіонерами та мандрівниками. Вони дозволили провести певні порівняння (перші наукові спроби) християнського віровчення з іншими релігіями. Так, місіонер Маттео Річчі (1552-1610), який проповідував у Китаї, після знайомства з вченням Конфуція (551-479 до н.е.), прийшов до висновку, що ідея Неба у конфуціанстві досить схожа на ідею християнського Бога, оскільки (на його думку) Конфуцій вчив поклонятися не Небу, а невидимому Богу, який знаходиться на небесах.

Праці Жозефа Лафіто (1681-1746) “Звичаї диких американців в порівнянні із звичаями первісних часів” (1723) та Шарля де Бросса (1709-1777) “Культ богів-фетишів” (1760) заклали підвалини потужному розвитку релігієзнавства. Праця Ж.Лафіто забезпечила європейців великим матеріалом про релігійні вірування індіанців Східної Америки. А Ш. де Бросс запропонував вважати витоковою формою релігії фетишизм (наділення предметів неживої природи чуттєво-надчуттєвими якостями), оскільки його прояви знаходяться у багатьох релігіях в т.ч. і релігіях Греції та Риму. Ця думка знайшла багатьох прихильників (наприклад, Хрістоф Мейнерс (1747-1810), Огюст Конт (1798-1857) і була панівною включно до появи праці Едуарда Бернетта Тайлора (1832-1917) “Первісна культура” (1871) в якій сформульована теорія анімізму (віра в існування в тілі людини її двійника — душі).

Таким чином, поштовхом до потужного релігієзнавчого вивчення релігій стали: 1) *філософське осмислення природи релігії через природу людини*; 2) *філософська концептуалізація історичної природи релігії та* 3) *емпіричні матеріали про релігійні вірування та обряди відсталих народів світу, які були зібрані місіонерами,*

мандрівниками, антропологами та етнологами протягом XVIII-XIX ст. Вони відкрили перед європейцями колоритний світ диких племен, які одухотворяли грізні сили природи, вірили в таємничий зв'язок між тваринами та людьми, вклонялися та свято шанували померлих предків.

Вивести науку про релігію на більш високий науковий рівень, який вимагає фіксації її в університетах та наукових спілках дозволило *вивчення східних мов і, перш за все — санскриту*. Уільям Джонс (1746-1794) порівнюючи санскрит з класичними європейськими мовами, виявив у них структурну схожість та прийшов до висновку, що вони належать до однієї мовної сім'ї. Ежен Бюрнуф (1801-1852), збагатив науку про релігію перекладами давньоіндійських текстів, дослідженнями палійської та зендської мов, індійської та іранської міфології.

Потужне зацікавлення східними релігіями призвело до відкриття в 1814 році в Парижі кафедри санскритології, а в 1822 році заснування Азіатської спілки. Приклад Франції наслідували Германія, Англія, Нідерланди та інші європейські країни. В університетах засновуються релігієзнавчі кафедри не зважаючи на досить потужний супротив з боку церковних лідерів.

Новим поштовхом до порівняльного аналізу християнського віровчення та вірувань інших народів була розшифровка єгипетських ієрогліфів, яку здійснив в 1822 році Жан Франсуа Шампольон (1790-1832). Це дозволило більш глибоко познайомитись з єгипетською релігією та під новим кутом подивитися на знайомі тексти Біблії. Ще більший вплив на новий погляд на Біблію здійснили в XIX ст. розкопки в Месопотамії, знайомство європейських вчених з ассіро-вавилонською культурою та успіхи у вивченні клинопису. Все це дало можливість прослідкувати органічний зв'язок текстів Біблії з найбільш давніми релігійно-міфологічними культурами.

Перераховані вище чинники призвели до остаточного виокремлення науки про релігію із теології і дали можливість європейцям позаконфесійно познайомитись з релігіями інших народів світу. В наукових колах формується усвідомлення того, що релігієзнавство та теологія маючи спільний об'єкт між тим, докорінно відрізняються у меті, методах та шляхах його дослідження. Найочевидніше це висловив Корнеліс Петер Тіле (1830-1902) в праці "Основні принципи релігієзнавства": "Філософія

релігії, яка розуміється як наука про релігію, між тим не заміняє собою догматику, чи то церковну, чи то індивідуальну, але стоїть поруч з нею та охоплює більш широку сферу. Її мета, на відміну від обох форм догматики, полягає не в тому, щоб систематично описати істинну релігію, показати шлях спасіння та виправдати це вчення перед мисленням, але в тому, щоб вивчити релігію в усіх її формах, а потім зрозуміти її сутність та виявити її джерела в людській душі”.

Нова галузь знання в англійській літературі отримала назву “The Science of Religion”, у французькій “La Science de Religion”, в німецькій — “Die Religionswissenschaft”.

Релігієзнавство, як показано вище, виникло на перетині філософії, антропології, етнології, археології, мовознавства, порівняльної міфології та інших наук. Від них воно успадкувало методи та способи дослідження і з перших кроків поставило перед собою мету — академічне (позаконфесійне) дослідження релігій світу. Релігієзнавці у власних дослідженнях спиралися на перевірені емпіричні дані, використовували раціональні методи їхньої інтерпретації та формулювали загальні закони розвитку та функціональності релігії.

В західному релігієзнавстві відповідно до його основного питання — що складає сутність релігії? — сформувалося декілька шкіл:

- *Теорія натуралізму* (астральна теорія). Представники — К.Вольней (1757-1820) та Ш.Дюпюї (1859-1952). У своїх працях — К.Вольней “Руїни чи Роздуми про розквіт і занепад імперії” (1791) та Ш.Дюпюї “Походження всіх культів, чи Всезагальна релігія” (1794) вони висловлюють думку, що релігія є уособленням природних явищ — Сонця, Місяця, планет, зірок.

- *Міфологічна теорія*. Представники — М.Мюллер, А.Кун, В.Шварц, О.Афанасьєєв, В.Маннхард.

- *Анімістична (еволюційна) теорія*. Представники Е.Тейлор, Дж.Леббок, Дж.Фрезер, Ю.Ліпперт.

- *Культурно-історична школа*. Представники Ф.Боас, Ф.Гребер, Л.Фробеніус (*дифузійнізм*), Е.Ленг, В.Шмідт, В.Копперс, П.Шебеста (*прамонотеїзм*)

- *Ірраціоналізм*. Представники Р.Отто, М.Еліаде, К.Юнг, З.Фред, Е.Фромм.

- *Соціологічна школа*. Представники Е.Дюркгейм, М.Вебер, Б.Малиновський, Г.Меншінк, І.Вах.

- *Феноменологізм*. Представники В.дер Лееув,

- *Універсалізм*. Представники С.Радхакрішнана, Х. фон Гласенаппа, В.Крамер.

- *Структуралізм*. Представники К.Леві-Строс.

- *Марксистська теорія* (діалектико-матеріалістична). Представники К.Маркс, Ф.Енгельс. Релігія є соціальним, історично детермінованим, духовним явищем. З точки зору марксизму корені релігії знаходяться не в трансцендентній, поза межній для людського пізнання сфері, а в невігластві самої людини. Марксистська філософія обґрунтувала і розкрила тісний зв'язок розвитку релігійних уявлень з розвитком суспільно-економічних формацій. При цьому, на думку Ф.Енгельса, визначальна роль в цьому процесі належить економіці та матеріальному виробництву.

Сучасний період розвитку релігієзнавства починається після Другої світової війни. Він характерний посиленням організаційної структури, міждисциплінарних взаємозв'язків та міжнародних контактів. В 1900 році в Парижі був проведений перший міжнародний конгрес дослідників релігії. На цьому конгресі в Амстердамі, в 1950 р. була заснована Міжнародна асоціація історії релігій. Очолюють її всесвітньо визнані вчен Г. ван дер Леув, Р.Петтацоні, Г.Віденгрєн та інші. Починаючи з 1950 року асоціація видає журнал "Нумен". Діяльність асоціації створює умови для плідної взаємодії релігієзнавців різних країн, сприяє постановці та вирішенню актуальних проблем науки про релігію на міжнародному рівні.

З останньої чверті ХХ століття в асоціації беруть участь релігієзнавчі організації не лише Західної Європи та Східної Америки, а і Центральної Європи, Близького Сходу, Азії, Африки. Україна в даній асоціації представлена Українською асоціацією релігієзнавців.

Крім того, сьогодні в світі діють Товариство наукового вивчення релігії, Міжнародна Академія свободи релігій і віросповідань, Європейська асоціація історії релігії, Міжнародна асоціація дослідників релігії Східної і Центральної Європи, Міжнародна Асоціація релігійної свободи та ін.

2. Предмет та об'єкт релігієзнавства

Релігієзнавство — це наука про загальні закономірності становлення, функціонування та розвитку релігійного світогляду, релігійної свідомості та релігійних вірувань і організацій як форм духовного життя людства.

Розрізняють академічне та богословське релігієзнавство. Різниця полягає в розумінні суті релігії, методах та формах дослідження, в структурі та функціональному призначенні. Для богословського релігієзнавства притаманний конфесійний підхід, впевненість в існуванні Бога, надприродного світу, певна конфесійна заангажованість. Релігії досліджуються з позиції: власна — істинна релігія, інші — хибні релігії. Онтологічні, гносеологічні, антропологічні, морально-етичні проблеми розглядаються з позиції релігійного світорозуміння, орієнтуючись при цьому на зміцнення позиції релігії. Для академічного релігієзнавства характерний позаконфесійний підхід. Релігії досліджуються поза визначенням істинності на принципах об'єктивності, науковості, світоглядної незаангажованості, толерантності, актуальності, плюральності, історизму та діалектичності. Релігія досліджується як цілісний феномен, як складова частина духовності суспільства.

Надалі мова піде про академічне релігієзнавство. Об'єктом релігієзнавства постає релігія як форма духовного життя людини та суспільства.

Релігія — досить складна індивідуально-соціальна форма духовного життя людства. В соціальному аспекті вона підлягає історичному розвитку відповідно до загального поступу людської історії. З часу виникнення перших уявлень про надприродні сили і до постання розвинених релігійних систем вона пройшла певні етапи ідейного розвитку, становлення, культу та організаційної структури. Це був складний і суперечливий шлях, що простягнувся від неандертальської й кроманьонської епох до перетворення її в пануючу суспільну ідеологію, елементи якої зберігають свою значущість дотепер. Принаймні, в сучасному світі релігія справляє досить значний вплив на ідеологію, політику, право, мораль, мистецтво і т.п. Чимало людей у планетарному масштабі свято дотримуються “божественних законів”, більшість яких знайшли віросповідне оформлення у вигляді догматів та канонічних приписів.

Погляд на релігію в історичному контексті розкриває перед людиною основні причини появи релігійних вірувань, механізми розвитку та взаємовпливу соціокультурних та релігійних факторів на етапі формування та розвитку в людській свідомості ідеї надприродного. При цьому слід відзначити, що загальний поступ усіх народів світу, навіть зовсім ізольованих один від одного, відбувався в певному закономірному руслі.

При розгляді релігії в процесі історичного розвитку наочно виявляється її залежність від рівня соціально-економічного розвитку окремих регіонів та народів. Внаслідок цього навіть у сучасному світі ми виявляємо цілий спектр різних історичних типів та перехідних форм релігії — від примітивних локальних ранніх форм, де ще зовсім відсутня будь-яка уява про Бога, до розвинутих монотеїстичних світових релігій з остаточно сформованим релігійним комплексом та мільйонами послідовників.

В індивідуальному аспекті релігію характеризує віра в існування надприродного начала та його вплив на життя та долю людини. Походження релігії та її стале існування в людському суспільстві тісно пов'язано саме з індивідуальним релігійним чинником, тобто з вірою. Віра в реальне існування надприродного являється визначальною рисою релігії, оскільки уявлення про надприродне притаманні і ідеалістичній філософії, і мистецтву, і міфологічній свідомості.

Феномен релігійних переживань знаходиться в колі уваги багатьох дослідників, оскільки є тим стрижнем, без якого не змогла б існувати ні віра в Бога, ні релігія взагалі. Зокрема, російський філософ С.Булгаков підкреслює: “В основі релігії лежить пережита в особистому досвіді зустріч з Божеством”.

Саме досвід людей схильних до глибоких релігійних переживань лежить в основі розвитку релігії. Ці люди проводять її через терени історії, підтверджуючи своїм досвідом наявність невиразної надприродної сили та її вплив на людство. Зустріч з надприродним має великий вплив на зміну внутрішньої суті людини. Так, український філософ Г.Сковорода розказував: “Відчув я всередині себе надзвичайний рух, який наповнював мене незрозумілою силою... Весь світ щез переді мною; лиш почуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло моє існування... І відтоді я присвятив себе на синівський послух духу Божому”.

В релігієзнавстві оцінка релігійного досвіду включає як мінімум два фактори: 1) людина наділяє дійсність божественною природою; 2) людина знаходить божественну природу в оточуючій дійсності. Так, російський філософ, богослов О.Мень констатує: “Не рефлексія і не “філософія” керують первісними людьми, а ірраціональна інтуїція. Вони бачать світ “повним духів” не тому, що розмірковують про нього, а тому, що відчують містичну таїну в природі”. Протилежним є судження англійського етнографа, релігієзнавця Е.Тейлора: “Давні дикуни-філософи, ймовірно, насамперед зробили висновок, що в кожній людині є життя і є примара”. Ця концепція була покладена в основу марксистської філософії, стрижнем якої було розуміння релігії як фантастичного відображення стражденною, залежною людиною реальних, пануючих над нею зовнішніх сил.

Обидва підходи мають рацію, але в основі кожного із них лежить людська здібність до творчості. Не достатньо було б лише сприйняття надприродної сили, або ж страху перед непізнаними та незрозумілими силами природи для зародження та розвитку релігійних уявлень, якби людина не змогла б творчо оформити власні переживання. Перетворення та пізнання навколишньої природи, використання її потенціалу задля потреб суспільного життя давало можливість людині найбільшою мірою проявляти власний творчий потенціал. Якщо освоєння практично-предметного поля оточуючої дійсності дозволяло пізнавати об’єктивні закони матеріального світу, то осягнення власної духовно-творчої природи повернуло людину до пізнання “іноприроди”, того спектру навколишньої дійсності, який в подальшому в матеріалістичній філософії набув статусу фантазійного відображення буття, а в ідеалістичній філософії назавжди втілювався в пошуку альфи й омеги всього суцього — ідеї Бога. Під таким оглядом, саме свідомо-творча діяльність людей спричинила роздвоєння природи на натуральну (ту, що ще не зазнала докорінних змін внаслідок втручання людини) й “олюднену” (таку, яка виступає втіленням волі й діяльності людини, є її “неорганічним тілом”). Сама ж людина поєднує в собі натурально-природну основу з духовно-творчою, що і лежить в основі існування релігійної свідомості та релігії як такої.

Через реалізацію духовно-творчої природи людина виходить за межі власне біологічного існування, вибудовує навколо себе духовний світ, який є втіленням її

ціннісних горизонтів. Саме тут знаходить своє найгостріше відображення співвідношення добра та зла і усвідомлення людиною власного місця між ними. Наділяючи духовне життя сенсом людина здійснює прорив в трансцендентне, виходить за межі обмеженого земного існування, приєднуючись до вічного і стверджує в людині людське.

Відтак, як зауважує професор А.Колодний “об’єктом релігієзнавства є відображення такого особистісного стану людини, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття самої себе на основі віднайдення в собі того надлюдського, що єднає її з трансцендентним”.

Предметом релігієзнавства є конфесійні вияви релігії в їхньому історичному різноманітті, віроповчальних, доктринальних, культових та обрядових аспектах, особливості функціонування релігії в історії суспільства, взаємодія з іншими сферами культури — мораллю, мистецтвом, наукою тощо.

Академічне вивчення релігій світу дозволяє виявити спільні та відмінні чинники релігійних вірувань — знайти “мінімум” релігії, тобто ті складові, які притаманні будь-якій релігії (релігійний комплекс) та усвідомити “максимум”, тобто те, що являється роз’єднуючим фактором.

Релігійний комплекс складається із таких складових:

- релігійні погляди та уявлення;
- почуття та інтуїція;
- сукупність певних обрядів, свят, ритуальних церемоній та культових заборон;
- кодекс моралі і права;
- культові споруди, зображення і предмети ритуалу;
- священні тексти;
- релігійні організації та об’єднання.

Головною ознакою, яка роз’єднує релігії є ідея Вищого надприродного начала. Так, в буддизмі — Нірвана, в християнстві — Трійця, в ісламі — Аллах, в політеїстичних релігіях пантеон богів, який має чітку національну спрямованість.

Ідея Вищого надприродного начала являється найвищою формою розвитку релігії, в якій відображаються соціальні, культурні, економічні, географічні, політичні здобутки того чи іншого народу. Це сакральний (священний) вияв внутрішньої суті

народу, а, відтак, в будь-якій релігії він є найбільшою цінністю, позачасовою істиною, яка не піддається раціональному пізнанню.

3. Структура релігієзнавства

Як показано в першому параграфі, релігієзнавство виникло на перетині філософії, антропології, етнології, археології, мовознавства, порівняльної міфології та інших наук. Це зумовлює багатодисциплінарність даної сфери гуманітарного знання. За основу виділення його дисциплінарних утворень слід брати, по-перше, теоретичну зорієнтованість дослідницьких пошуків, а, по-друге, параметри і сфери функціональності релігії. Дисциплінарними системами релігієзнавства є філософія і феноменологія релігії, соціологія і психологія релігії, історія та історіософія релігії. Останнім часом розвивається географія і політологія релігії, етнологія і культурологія її, герменевтичне, порівняльне і практичне релігієзнавство. Розглянемо коротко деякі з цих дисциплінарних систем.

Філософія релігії — це розділ академічного релігієзнавства, в якому подається раціональне осмислення природи, сутності й сенсу релігійного феномена. Основними проблемами філософії релігії є: 1) виявлення статусу філософії релігії в загальній системі релігієзнавчих знань, специфіки філософського осмислення релігії, вирішення питання про методи осягнення об'єкта; 2) вивчення сутності, розробка філософського поняття релігії, розкриття можливих принципів підходу до її визначення; 3) дослідження онтологічних і гносеологічних основ і передумов релігії; 4) аналіз особливостей релігійного світогляду, онтології, гносеології, мислення і мови; 5) розкриття змісту вчення про надприродне, Бога та його буття; 6) виявлення специфіки та змісту релігійної філософії.

Виділення філософії релігії як спеціальної предметної області філософії відбувається в XVIII-XIX ст. завдяки працям англійського філософа Д. Юма (1711-1776), французького філософа П.А. Гольбаха (1723-1789), німецького філософа І. Канта (1724-1804), німецького протестантського теолога і філософа Ф. Шлейєрмахера (1768-1834), німецьких філософів І.Г. Фіхте (1762-1814), Ф.В.Й. Шеллінга (1775-1854), Г.В.Ф. Гегеля (1770-1831), Л.А. Фейєрбаха (1804-1872), К.

Маркса (1818-1883), Ф. Енгельса (1820-1895), Е. Гартмана (1842-1906), голландського теолога та історика релігії К.П. Тіле (1830-1902), данського теолога і філософа С. К'єркегора (1813-1855), російського філософа В.С. Соловйова (1853-1900) та ін.

Феноменологія релігії є одним із напрямків у релігієзнавстві, що узагальнено відображає прагнення до вивчення релігійного феномену без якихось світоглядних та ідеологічних упереджень. Методологічною базою феноменологів виступають ідеї німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859-1938). Феноменологічний підхід до досвіду людського існування, згідно Гуссерля, приписує відсторонення від емпіричного змісту — вчинення “феноменологічної редукції” — з метою виявлення сутнісних типів досвіду. Керуючись принципом “епохе” (від грець. “зупинка”) феноменологи релігії в той чи інший спосіб зосереджують увагу на з'ясуванні власних якостей релігійних явищ — рис, ознак, яких безпосередньо не дає процес релігійного відображення і які є продуктом мисленого виповнення суцього й творення віруючим належного (категорії “спасіння”, “спокута”, “священне й профанне” тощо). Основними представниками феноменології релігії є нідерландський теолог і історик релігії П.Д. Шантепі де ла Соссе, німецький євангелічний теолог, релігієзнавець, феноменолог Р.Отто, німецький філософ і соціолог, один з основоположників філософської антропології М.Шелер та ін.

Історія релігії — це галузь релігієзнавчого та філософського знання, яка досліджує розвиток релігійних вірувань, культових дій та релігійних організацій, їх місце і роль в суспільній життєдіяльності, відображає процес формування й становлення специфічного способу практично-духовного входження людини в світ. Історія релігії змальовує рухомий у часі світ явищ релігії у всьому його різноманітті, відтворює минуле різних релігій, накопичує і зберігає інформацію про релігії минулого та сьогодення. Дослідження здійснюються в руслі загальної історії релігії, історії даної релігії чи конфесії, країнознавчої історії релігій і конфесій. У XVIII ст. ряд проблем історії релігії висвітлювався у творах французького просвітителя, енциклопедиста Ш. де Бросс (1709-1777), французького вченого і філософа Ш.Ф. Дюпюї (1742-1809). У XIX ст. в розвиток історії релігії чималий внесок внесли німецькі теологи та історики Ф.К. Баур (1792-1860) і Д.Ф. Штраус (1808-1874). Починаючи з XIX ст. історія релігії стає областю діяльності багатьох дослідників, це

швейцарський історик і правознавець І. Бахофен (1815-1887), французький історик ф. де Куланж (1830-1892), французький письменник, історик і філолог-сходознавець Ж.Е. Ренан (1823-1892), англійський історик, сходознавець В. Робертсон Сміт (1846-1894), англійські історики і етнологи Е.Б. Тайлор (1832-1917), Дж. Фрезер (1854-1941), німецький історик Ю. Вельгаузена (1844-1918), німецький історик і філософ А. Древо (1865-1935), австрійський теолог, етнограф і лінгвіст В. Шмідт (1868-1954), російські історики Ф.І. Щербатської (1866-1942), В.В. Баргольд (1869-1930), О.Б. Ранович (1885-1948), Р.Ю. Віпнер (1859-1954), богослов і історик О.В. Карташов (1875-1960) та багато інших.

Соціологія релігії — галузь релігієзнавчого знання, яка досліджує людину, релігію та суспільство в їх тісній взаємодії та взаємообумовленості. Соціологи виділяють три основні типи соціології релігії: дослідження релігії як важливого аспекту соціальної діяльності; дослідження відносин між релігією та іншими галузями соціального життя (економікою, політикою); дослідження релігійних організацій та рухів. Соціологія релігії має два рівні осмислення проблем: загальносоціологічний та емпіричний. Джерелами соціології релігії є ідеї англійських філософів XVII-XVIII ст. Т. Гоббса (1588-1679), Г. Болінброка (1678-1751), французьких філософів і представників суспільно-політичної думки XVIII ст. Ш.Л. Монтеск'є (1689-1755), Ж.Ж. Руссо (1712-1778), К.А. Гельвеція (1715-1771), філософів, істориків і перших соціологів XIX ст. — американського історика й етнографа Л.Г. Мограна (1818-1881), французького філософа і соціолога О. Конта (1798-1857), англійського філософа і соціолога Г. Спенсера (1820-1903). Засновниками соціології релігії є німецький соціолог, історик, філософ М. Вебер (1864-1920), французький соціолог, філософ Е. Дюркгейм (1858-1917), німецький філософ, соціолог Г. Зіммель (1858-1918), німецький теолог і філософ Е. Трельч (1865-1923).

Психологія релігії — галузь релігієзнавчого знання в якій досліджуються психологічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігійних явищ індивідуальної, групової та суспільної психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій і т.п.), зміст, структура, спрямованість цих явищ, їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на позарелігійні сфери життєдіяльності індивідів, груп, суспільства. Психологічну теорію релігії утворюють: 1) вчення про психологічні

основи релігії; 2) сукупність положень, які виявлятимуть специфіку релігійно-психологічних явищ (властивостей, процесів, станів), властивих особистості і групі; 3) розкриття багатоманітності релігійно-психологічного досвіду; 4) аналіз психологічних аспектів релігійної діяльності та відносин — культу, релігійної проповіді, навчання, виховання, спілкування віруючих тощо; 5) методика психологічних досліджень релігійності. Істотний внесок в становлення і розвиток психології релігії внесли німецький психолог, фізіолог, філософ В. Вундт (1832-1920), американський психолог С. Холл (1844-1924), американський психолог і філософ У. Джеймс (1842-1910), німецький філософ В. Дільтей (1833-1911), американський психолог Дж. Леуба (1868-1946), французький філософ, соціолог, психолог і етнограф Л. Леві-Брюль (1857-1939), французький психолог Т. Рібо (1839-1916), американський психолог Е. Старбека (1866-1947), французький психолог Т. Флурнуа (1854-1920) та ін.

Розділ II. Релігія як предмет наукового дослідження

1 Сутність і визначення феномену релігії. 2 Структура релігії. 3

Функціональність релігії.

1. Сутність і визначення феномену релігії

Релігія — досить складний і, водночас, досить цікавий феномен в історії людської цивілізації. Роль релігії, її вплив на всі сфери життя суспільства: від культури до науки не можливо недооцінити. Водночас, різноманіття типів, форм і функцій релігії, як історичних, так і сучасних, робить практично неможливим коротке і однозначне її визначення. Зазвичай, дослідники спираються на визначення християнського мислителя Лактанція (приблизно 250-325), який вважав, що слово *religio* походить від латинського *religare*, що означає “в’язати, зв’язувати, прив’язувати”, а стосовно релігії — “зв’язок із Богом, служіння йому і покора через благочестя”. Таке визначення є найбільш поширеним у західній культурі. Римський філософ, оратор Цицерон (106-43 до н. е.) виводив розуміння релігії від латинського слова *relegere*, що означало “йти назад, повертатися, обдумувати, збирати, споглядати, боятися” і характеризував релігію як “богобоязливість, страх і пошанування богів”. У китайській мові для позначення феномена, що в європейській культурі називається словом “релігія”, використовується слово *Chiao* — “вчення”. У сучасній арабській мові вживається назва *din*, яка означає безумовне підпорядкування безмежній владі Аллаха, віддання себе Богу, вдосконалення щирості віри. *Din* може тлумачитися як іман (“віра, вірити”), іслам (“покірність”), іхсан (“совісність, чистосердечність, вдосконалення в щирості віри”). Сучасні українські та російські словники латинське слово *religio* тлумачать як “набожність, святиня, предмет культу” або “совісність, добросовісність”, “совісне ставлення до священного, яке охоплює релігійні почуття, благочестя, набожність, богошанування, культ”.

В сучасному релігієзнавстві нараховують більше трьохсот визначень релігії. Найбільш повним є визначення професора А.Колодного “релігія — це духовний феномен, який виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, що є

джерелом буття всього існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження в його світ”.

Професор П. Яроцький вказує, що віра в надприродне є головною ознакою релігії. “Там, де така віра відсутня, — пише дослідник, — не може бути мови про релігію. Саме тут проходить вододіл між народною казкою і релігійними уявленнями, між мистецтвом і релігією”. В академічному релігієзнавстві *надприродне* — категорія, що виражає всезагальне й найбільш істотне в предметах релігійної віри — образах та уявленнях релігійної свідомості. Але дане визначення не є достатнім. Так, деякі дослідники перераховують ті ознаки, які характеризують ідею надприродного, і розглядають останнє як такі уявлення віруючого, якими означається та реальність, яка випадає із причинно-наслідкових зв’язків, не сприймається безпосередньо відчуттями людини, а тому не надається практичній перевірці. З метою визначення надприродного нерідко звертаються до емоційної сфери життєдіяльності людини. Тут надприродне постає об’єктом релігійних переживань, а, оскільки вони не підвладні ні практичній перевірці, ні будь-яким науковим визначенням, то зауважується, що “воно безпосередньо пов’язане з трансцендентним, з тим, що лежить поза межами свідомості та пізнання. Тобто надприродне є трансцендентним, потойбічним” .

В більшості досліджень надприродне автоматично ототожнюється з ідеєю бога. Так, наприклад, Д. Угринович зауважує, що “надприродне означає дещо, непідвладне законам матеріального світу, те, що випадає з ланцюга причинних зв’язків та залежностей”. При цьому слід зауважити, що в даному випадку надприродне ототожнюється з Богом авраамістичних релігій (іудаїзм, християнство, іслам), оскільки вчений акцентує увагу на тому, що “надприродне, божественне в релігії завжди протистоїть земному, реальному як його заперечення: кінцеві, тимчасові речі та явища — і безкінечний, абсолютний, вічний бог”. Обстоюючи позиції матеріалістичної філософії, Д. Угринович зауважує, що на відміну від теологічного розуміння надприродного справжній зміст цього поняття складається не з визначення якихось реально існуючих об’єктів, якостей та відношень, а лише опосередкованих образів, ідей та уявлень, тобто феноменів людської свідомості. Відповідно, надприродне в релігії є ілюзорним, фантазійним змістом людської свідомості, а, відтак, реально не існуючим. Тобто, з цієї позиції надприродне може

характеризуватись лише гносеологічно, співвідносячись з дійсністю, але тільки в негативному плані. Адже в такому розумінні дійсність не має надприродної субстанції.

Під таким оглядом наведені нами, але далекі від повноти кількісного охоплення, визначення надприродного показують яким різноманітним й неоднозначним є розуміння даного феномену в історії релігієзнавчої думки. Однак і їх достатньо, щоб виділити такі види надприродного: 1) *надприродне*, як *гносеологічна* ознака образів богів, духів тощо, а також сакральних властивостей та зв'язків реальних предметів і явищ; 2) *надприродне (онтологічне)*, як деяка реальність, що не підлягає практичній перевірці і випадає із причинно-наслідкових зв'язків; 3) *надприродне (екзистенційне)*, як дещо дане людині в релігійних переживаннях, але воно якісно відмінне від знайомих та визначених емоційних станів і тому відноситься до потойбічного, трансцендентного (саме тут найбільший діапазон визначень — від переживання присутності найдосконалішого божества до зведення його в ніщо); 4) *надприродне (феноменологічне)* як невимовна сила, якій людина надає сакрального статусу та відповідно до власного культурного розвитку по-різному її називає.

Підсумовуючи можна зазначити, що надприродне — продукт соціально-творчої діяльності людини, який носить суб'єктивно-об'єктивний характер і є результатом релігійно-філософської рефлексії над сенсом життя. Ним позначаються ті аспекти життєдіяльності людини, які не підлягають перевірці сучасними науковими методами і виражають реальність, яка виступає щодо природного первинною фундаментальною основою. В релігії надприродне — гносеологічна ознака образу богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків і властивостей реальних предметів та явищ. В категорії надприродного виражені значення не лише релігійних образів та уявлень, але й загальної визначеності стихійних буттійних станів людини, що дозволяє розглянути їх в онтологічному відношенні.

Наступною суттєвою категорією релігії є *віра*. Релігія передбачає віру в двобічні зв'язки між людиною і надприродним, що ґрунтуються на вірі в реальне існування надприродного.

Загалом релігійна віра має досить складну структуру й історично виражена в таких формах: 1) надання сакрального статусу предметам матеріального світу

(фетишизм, тотемізм тощо); 2) віра в визначальний вплив духовних законів на матеріальний світ та долю людини (магія, закони карми тощо); 3) віра в існування істот духовного світу — святих, ангелів, архангелів тощо; 4) віра в трансцендентного Бога. Остання має складну структуру і знаходиться в постійній полеміці з “розумом”.

Професор А.Колодний зауважує, що “Особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини сили, а такий її особистісний стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне (надприродне) і система зв'язків з ним. З огляду на це, особливістю релігії є те, що вона виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу поза-логічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, знаходяться під впливом якихось Вищих Сил і не піддаються логічному аналізу. Але головна суть релігії не в тому, що вона дає можливість людині усвідомити свою причетність до Всесвіту, а в тому, що служить засобом самовизначення її у світі на основі відчуття наявності в собі якогось надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності не з допомогою рацію чи якоїсь обрядової дії, а через містичну інтуїцію, т.зв. ейдетичне бачення”.

Проте у своєму функціонуванні релігія виходить за межі свого індивідуального буття. Вона піддається доктринальній і обрядово-культовій (символічній) інтерпретації, входить у різні сфери людської життєдіяльності, сакралізуючи їх.

2. Структура релігії

Релігія — явище історичне. З часу виникнення перших уявлень про надприродні сили і до постання розвинених релігійних систем вона пройшла певні етапи ідейного розвитку, становлення, культу та організаційної структури. Це був складний і суперечливий шлях, що простягнувся від неандертальської й кроманьонської епох до перетворення її в пануючу суспільну ідеологію, елементи якої зберігають свою значущість дотепер. Принаймні, в сучасному світі релігія справляє досить значний вплив на ідеологію, політику, право, мораль, мистецтво і т.п. Чимало людей у

планетарному масштабі свято дотримуються “божественних законів”, більшість яких знайшли віросповідне оформлення у вигляді догматів та канонічних приписів.

Отже, релігія постає внутрішньо структурованим продуктом узагальнюючої діяльності духу й особливим способом тлумачення світу. В процесі свого розвитку вона диференціювалася, в ній виокремлювалися чітко означені елементи, встановлювалися відповідні зв'язки між ними. У теперішній час релігія є чіткою системою із власною складною рівновагою і взаємодією складових, власним механізмом функціонування. Ці складові характерні для всіх релігій. Отже, питання структурування релігії має реальне підґрунтя, оскільки такі складники відсутні, то відсутній сам феномен релігії.

Існують різні точки зору й підходи щодо визначення основних елементів релігії. Одні автори такими елементами називають релігійну свідомість, діяльність, інститути та організації. Другі — доктрину, міф, естетичні цінності, ритуали та інші форми культової практики. Треті, яких більшість, у релігійній структурі виокремлюють дві основні сфери — духовну (релігійна свідомість, релігійна психологія) та практичну (релігійний культ, релігійні організації релігійні відношення). Обидві сфери тісно пов'язані між собою і утворюють цілісний комплекс. Водночас, кожен із основних елементів має власну структуру, що обумовлена певними історичними чинниками, є динамічним і поліфункціональним. Розглянемо коротко специфіку елементів релігійного комплексу.

Релігійна свідомість — система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійна свідомість має два рівні: теоретичний (концептуальний) і буденний.

На теоретичному рівні релігійна свідомість охоплює:

- упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу, людину, суспільство;
- релігійно-етичні, релігійно-естетичні, релігійно-політичні, релігійно-правові, релігійно-етнічні концепції. Визначальною є перша складова — систематизоване й кодифіковане віровчення (релігійні тексти) або “Святе Письмо”, наприклад, Трипітака у буддистів, Авеста в зороастризмі, Тора в іудеїв, Біблія у християн, Коран у мусульман тощо, які мають статус сакральних і є продуктом мислителів-мудреців,

сакральних осіб — Гаутами-Будди, Зороастра, Мойсея, Ісуса Христа, Магомета (Мухамеда). Святе Письмо є основою, базисом теоретичного рівня релігійних поглядів, релігійного світорозуміння. Воно визначає зміст і сутність церковно-богословських доктрин, є невід'ємною складовою інтелектуального елемента свідомості віруючого.

Релігійній свідомості на цьому рівні властиві: символізм — об'єктивування релігійних уявлень у вигляді нерозгорнутих знаків, символів, якими є предмети культу, ритуальні дії, релігійна лексика (“Бог”, “дух”, “благодать” тощо). Релігійних символів багато, найзагальнішими є ті, що репрезентують певну релігію: хрест — символ християнства, чакра — символ буддизму, півмісяць — символ ісламу тощо.

Коли релігійні уявлення підпорядковуються інтересам певних суспільних сил, тоді теоретична релігійність постає в ролі ідеології.

Буденна релігійна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, настроїв, почуттів, звичок і традицій, пов'язаних із вірою в надприродне, зміст яких обумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. Така свідомість не є чимось цілісним, систематизованим. Вона здебільшого є фрагментарною, набором розрізнених уявлень, поглядів, що сформувалися не внаслідок проникнення в сутність об'єктів вірування, не внаслідок глибинної праці власної душі та духу, а суто зовнішньо, поверхово, суміжно, часто наслідуючи інших. На цьому рівні існують раціональні, емоційні, вольові елементи, але домінуючим є емоційний (почуття, настрої), зміст такої свідомості розкривається переважно в наочно-образних формах.

Релігійні погляди основним своїм об'єктом мають людину — її долю, призначення, смисложиттєві орієнтації, її сучасне і майбутнє, питання добра і зла, смерті і безсмертя. Вони існують у формі уявлень, понять і суджень, що пронизані конфесійно оформленою вірою в надприродне.

Релігійні почуття — комплекс психологічних станів людини, пов'язаних з суб'єктивним переживанням надприродного в бутті людини. Релігійні почуття, відрізняючись від звичайних предметом переживань, можуть бути психологічно як негативними (релігійний страх, розгубленість, розпач тощо), так і позитивними (релігійна любов, благоговіння, радість і т.п.). Релігійна свідомість не може існувати

поза релігійними почуттями, оскільки вже сама віра віруючого є глибоко ірраціональною.

Релігійний досвід — особливий містичний акт, який, на відміну від будь-якого досвідного пізнання, є очевидним сам собою і з позиції суб'єкта, який переживає цей акт, не потребує ніякого обґрунтування. Є дві точки зору на витoki, основу релігійного досвіду. Згідно з першою релігійний досвід тлумачиться як акт, що впливає безпосередньо від надприродного, від Абсолюту. Тобто в своїй основі релігійний досвід проголошується божественним. Прихильники другої точки зору наполягають на винятковій суб'єктивності й індивідуальності релігійного досвіду, який, на їх думку, започатковується в глибинах людської психіки.

Релігійна психологія — комплекс психологічних явищ, станів і процесів, схоплених як на рівні індивіда, так і на рівні певної групи, і пов'язаних з релігією. Йдеться про релігійні почуття, переживання, релігійний досвід, афекти, звички, потреби, екстаз, навернення тощо. Всі ці психологічні явища й акти слугують предметами вивчення психології релігії.

Релігійний культ (лат. cultus — догляд, поклоніння) — один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

Під культом розуміється релігійне шанування різних предметів, надприродних істот, у формі обрядів, таїнств, свят, жертвоприношень і т. п. За допомогою культових дій здійснюється контакт із надприродним світом — Богом, святими, тощо. Всі релігійні утворення надають великого значення обрядам. Навіть деколи виступаючи за спрощення обрядовості (як, наприклад, протестантські церкви), вони не відмовляються від неї, а продовжують використовувати в якості одного з ефективних засобів впливу на віруючих. Дійсно, що склалися протягом багатьох століть ритуали богослужінь, обряди, таїнства, супроводжувані церковною музикою, співами, носять урочистий характер, здійснюють сильний емоційний вплив на людей. Саме тому церква супроводжує різними обрядами все життя людини від народження його до смерті.

Чимало відмінностей існує між обрядами різних релігій. Але як би не відрізнявся християнський культ від іудейського, а буддистський від мусульманського, обрядовість зрештою служить єдиній меті — закріпленню в свідомості віруючих релігійних

уявлень, зміцненню віри у всемогутність надприродних сил, полегшенню сприйняття релігійних ідей. У цьому основний зміст релігійного культу.

Культові дії — конкретні акти релігійної активності віруючих, засобами реалізації яких є релігійні богослужіння, обряди, свята, молитви тощо. Культурна діяльність потребує і специфічного предметного забезпечення — культурної будівлі, культурних предметів (наприклад, у християнстві священницького вбрання, хрестів, свічок, ікон, посуду тощо); релігійного мистецтва — архітектури, малярства, скульптури, музики, які в єдності формують специфічну сферу духовного простору. Суб'єктами культу можуть бути як окремі віруючі, так і їхні групи, які знаходять у ньому задоволення релігійних потреб. Конкретні форми такого задоволення в різних конфесіях різні. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театральній обрядовості, широко й уміло використовуючи релігійне мистецтво, зокрема скульптуру, малярство, музику і спів, завдяки чому задовольняються не лише релігійні, а й естетичні потреби віруючих. Обряди у протестантизмі скромніші, основна увага надається індивідуальному спілкуванню віруючих із Богом через молитву, покаєння тощо.

Культурна діяльність є передусім системою певних обрядових дій, обрядів як сукупності стереотипних символічних дій віруючих, що об'єктивує їхні релігійні уявлення і спрямована на встановлення двосторонніх відносин між людиною і надприродним. Для релігійних обрядів характерна точність відтворення їх елементів, тому є найбільш усталеними, консервативними в будь-якій релігійній системі.

Особливе місце в релігійному культурі належить молитві — найважливішому засобу спілкування віруючого з надприродним. Вона є невід'ємною складовою релігійного культу в буддизмі, християнстві, ісламі, тобто в усіх сучасних світових релігіях. Молитва — вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта віри (Бога, святих тощо). Молитви поділяють на хвалебні, вдячні, прохальні тощо. Завдяки своїй простоті та доступності молитва є найпоширенішою формою релігійної діяльності віруючих.

Носії певного віросповідання формують релігійну спільноту (сукупність релігійних груп), існування й функціонування якої як цілісності забезпечується певною організаційною структурою.

Релігійні організації — система різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські і виконавчі органи, чітку структуру, цілісність і єдність яких забезпечується змістом релігійної парадигми і культу.

Найважливішим завданням релігійних організацій є нормативний вплив на їхніх членів, формування у них певних цілей, цінностей та ідеалів. Досягається це виконанням ними таких функцій: а) вироблення систематизованого віровчення; б) розробка системи його захисту та утвердження; в) керівництво й реалізація культової діяльності; г) контроль і запровадження санкцій щодо якості виконання релігійних норм; г) зв'язки з конкретним державним апаратом, світовими організаціями.

Більшість сучасних релігієзнавців виділяють три основні типи релігійних організацій — церква, деномінація, секта. Для більш повної характеристики системи релігійних організацій виділяють також їх різновиди: релігійна громада, релігійна група, релігійне об'єднання, релігійна асоціація, монастир, духовний навчальний заклад. Принципи організаційної побудови релігійної організації залежать від історичних умов виникнення, існування тих чи інших конфесій, традицій, норм церковного права, статуту, конституцій, апостольських правил.

3. Функціональність релігії

Розкриття функціональної ролі релігії — це виявлення тих суспільних та індивідуальних потреб, які вона задовольняє. Способи такого задоволення позначають поняттям **функції релігії** (від лат. *function* — виконання, завершення). Водночас цим поняттям визначають також форми, способи і напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Обсяг, ступінь функціонального впливу релігії на соціум, людину визначають рівень її престижу, вказують на її соціальну значимість, місце в суспільстві. Функції релігії, її роль і місце в тому чи іншому суспільстві історично і соціально обумовлені. Релігієзнавці виділяють цілу систему функцій релігії — компенсаційну, світоглядну, регулятивну, комунікативну, терапевтичну, телеологічну, аксіологічну, культурозберігаючу та ін.

Розглянемо основні функції релігії. **Світоглядну** функцію релігія реалізує завдяки перш за все наявності в ній певного типу поглядів на людину, суспільство, природу.

Релігія включає світорозуміння (пояснення світу в цілому і окремих явищ та процесів у ньому), світогляд (відображення світу у відчутті і сприйнятті), світовідчуття (емоційне прийняття або відкидання), світовідношення (оцінку) та інше. Релігійний світогляд задає “граничні” критерії, з точки зору яких формуються знання, переконання, цінності та ідеали, організовані в єдину систему, в центрі якої завжди співвідношення людина — надприродне.

Релігія виконує *компенсаторну* функцію, заповнює обмеженість, залежність, безсилля людей перед реальними об’єктивними умовами існування. Реальне пригнічення долається “свободою в дусі”; церковна благодійність, милосердя, піклування, перерозподіл доходів пом’якшують лиха знедолених; роз’єднаність та ізоляція замінюються “братством у Христі”, в громаді.

Релігія забезпечує *комунікативну* функцію, яка полягає в підтримуванні зв’язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій. Відтак, спілкування відбувається як в позарелігійній, так і в релігійній діяльності і відносинах, включає процеси обміну інформацією, взаємодії, сприйняття людини людиною. Виділяють два рівні спілкування: 1) віруючих один з одним; 2) віруючих з сакральними істотами (Богом, ангелами, святими та ін), які виступають в якості посередників спілкування між людьми.

Регулятивна функція полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, установок стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється управління діяльністю і відносинами, свідомістю і поведінкою індивідів, груп, громад.

Інтегративна функція проявляється в організуючих можливостях і здатності релігії (через релігійні інститути, спільноти) забезпечувати безконфліктних зв’язок, певну злагоду, солідарність, згуртованість суспільства, соціальних і конфесійних груп, етносів (коли збігається або є надто зближеною, ідентифікаційною релігійна і національна приналежність). Інтегративна функція сприяє підтримуванию стійкої рівноваги релігійних і суспільних відносин, їх гармонізації.

Водночас, за певних умов, релігія може виступати як дезінтегруючий чинник не лише в релігійних спільнотах, а й в суспільстві в цілому. Прикладом цього можуть бути сучасні релігійні або релігійно забарвлені війни і конфлікти.

Культуротрансляюча функція. Релігія, будучи складовою частиною культури, сприяла розвитку певних її форм — писемності, книгодрукування, мистецтва, одні культурні феномени приймала, інші — відштовхувала.

Також релігії притаманні **етноформуюча, культуроформуюча** функції, які релігія виконує за певних історичних обставин. Прикладом цього може бути роль ісламу у збереженні кримськотатарського етносу в роки їх сталінської депортації з Криму і зміцненні етноконфесійної спільноти в сучасних умовах.

Розділ III. Природа і різновиди етнічних релігій

1. Релігія як суспільно-історичне явище. 2. Характерні риси етнічних релігій 3.

Етнічні релігії в їх історичному різноманітті

1. Релігія як суспільно-історичне явище

Погляд на релігію в історичному контексті розкриває основні причини появи релігійних вірувань, механізми розвитку та взаємовпливу соціо-культурних та релігійних факторів на етапі формування та розвитку релігійних уявлень. При розгляді релігії в процесі історичного розвитку наочно виявляється її залежність від рівня соціально-економічного розвитку окремих регіонів та народів. Внаслідок цього навіть у сучасному світі ми виявляємо цілий спектр різних історичних типів та перехідних форм релігії — від примітивних локальних ранніх форм, де ще зовсім відсутня будь-яка уява про Бога, до розвинутих монотейстичних світових релігій з остаточно сформованим релігійним комплексом та мільйонами послідовників.

Загальний поступ розвитку релігій усіх народів світу, навіть зовсім ізольованих один від одного, відбувався в певному закономірному руслі. Так, перші примітивні уявлення, які відносяться до ранніх релігійних вірувань (магія, анімізм, фетишизм, тотемізм і т.д.), ще не містили і не могли містити в собі ідеї Бога. Вважається, що через обмеженість знань про природу і саму себе, первісна людина кожне незрозуміле їй, потаємне явище чи об'єкт, і передусім ті з них, які в особливо позитивній чи винятково ворожій формі відбивалися на її біологічному і фізичному існуванні, була схильна містифікувати. Зокрема, кожне явище природи вона сприймала як дію якихось незримих та недоступних її розуму істот. Відтак, весь навколишній світ поставав перед нею одухотвореним.

Загальним для первісних вірувань є те, що людина тоді не лише містифікувала навколишню природу, але й надавала цій містифікованій природі вищого сакрального статусу. Відтак, світ первісною людиною уявлявся не пустим або бездуховним, а наповненим життям.

Подальший розвиток цих уявлень призводить до того, що весь навколишній світ виявляється заповненим надприродними істотами, які в первісній суспільній

свідомості виступають як джерело і причина всього, що відбувається. З часом ці істоти диференціюються як духи окремих конкретних явищ і предметів. Надалі вони наділяються все більшими функціями з відповідним розширенням їхньої влади на цілі класи предметів та явищ і, зрештою, відбувається розподіл навколишнього світу явищ, стихій і об'єктів між цими надприродними істотами.

Свідомості первісної людини притаманні також *тотемічні* уявлення, які базуються на вірі в надприродні родові зв'язки її роду з певним видом тварин, рослин і, навіть, з окремими явищами і предметами природи. Причини появи та змісту тотемічних уявлень пояснюються умовами життя людини родового суспільства. В усіх випадках основою для тотемізації були кровнородові зв'язки, абстраговані та перенесені на ті чи інші предмети зовнішнього світу. Вважалося, що ці об'єкти, будучи родичами людей, турбуються про них.

Важливою ознакою тотемізму є відчуття колективності. Умови існування людей були такими, за яких сім'я, плем'я усвідомлювали себе єдністю в повному розумінні цього слова. Запорукою такої єдності виступав загальний тотемний предок та дух-покровитель роду. Людина залучалася до такої єдності з дитинства через посередність обряду посвячення.

Важливим є те, що тотем втілював не лише єдність роду, а разом із тим підкреслював кровну відмінність від інших родів. Це, власне, була перша спроба самосвідомості первісної людини, яка вже починає усвідомлювати свою належність до визначеної спільноти — роду.

Спостерігаючи свою залежність від світу тварин, але ще не збагнувши природи цього світу, людина проектувала свої родові зв'язки на нього. Зрозуміло, що пояснити тотемізацію стадних тварин, в способі життя яких людина спостерігала аналогію роду, доволі легко. Але тотемами виступали також і плазуни, і комахи, і птахи, окремі дерева, предмети неживої природи. Наприклад, плем'я тейпе (острів Мангаїя) мало своїм тотемом стоніжку. Серед тотемів австралійського племені арабана зустрічаються гусінь та ворона. Таким чином, *джерелом тотемізму є віра людини в духовну єдність з природою.*

Відтак, фетишизм, тотемізм є наслідком аніматичного світосприйняття, коли вся природа поставала в уявленні людини одухотвореною. Видимий світ знаходився в нерозривній єдності з невидимим і складав єдине ціле.

Гносеологічною умовою появи уявлень про душу в свідомості людини ранньородового суспільства було спостереження за життям та смертю, станами сну та неспанья, снобаченнями та станами непритомності. Намагаючись пояснити природу мислення, відчуття та волі, абстрагуючи безпосередньо даність цих явищ, абсолютизуючи свої враження про них, людина приймала їх за саму сутність, на яку й переносила життєдіяльні та психічні особливості індивіда та колективу, в результаті чого ця “сутність” уявлялась надприродною.

Зрозуміло, душа — це сутність, якій притаманні життєформуючі, психічні якості, отже — сутність надприродна. Так як ці якості душі невід’ємні від її чуттєвості, то через останню вона і впливає на людину. Важливо зазначити, що в давніх віруваннях душа уявлялась індивідуально-спеціалізованою: покидаючи тіло під час сну, вона поверталася тільки в свого носія; уявлень про переселення, перевтілення душі на той час ще не було.

Підведемо підсумок — релігійні уявлення починаються з *анімаїзму* (від лат. *animatus* — живий). Тут відбувається перенесення психічних властивостей людей на природу, ставлення до неї як до живої істоти, оживлення. Більшість науковців не визначають цей етап як релігію, оскільки тут ще не відбувається розподілу світу на природне та надприродне, а лише відбувається уособлення природи. Але це є необхідною умовою появи релігії.

Фетишизм — така форма найдавніших вірувань, яка виявлялася у мисленно-фантаційному наділенні деяких предметів неживої природи чуттєвими якостями.

Анімаїзм — (від лат. *anima* — душа) — форма найдавніших вірувань, пов’язаних з уявленнями про існування в тілі людини її двійника — душі, від якої залежить саме життя особи, її фізіологічний і психологічний стани.

Тотемізм — форма найдавніших вірувань, пов’язаних з уявленнями про надприродні кровні зв’язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин, рідше — просто деяких предметів природи.

В епохи мезоліту та неоліту в релігійній свідомості світ починає втрачати свою нерозривну єдність, взаємозв'язки послаблюються, предмет віри починає виступати в вигляді надприродної сутності — духу або демона. Поступово дійсність остаточно роздвоюється в свідомості людини на два світи — світ видимий, відчутний та невидимий, надчуттєвий. Тепер нечіткі уявлення про властивості фетишів замінюються на більш конкретні уявлення про фетишизоване надприродне як безтілесну, духовну сутність, яка вільно ширяє в просторі, може вселятися в предмет і залишати його. До того ж, ці духи вселяються не тільки в предмети природи, але і в рослини, тварин та людей, а духи останніх, в свою чергу, можуть вселятися в неживі предмети.

Важливою рисою демонічного типу уявлень про надприродне є його вихід за межі одиничних об'єктів та розширення сфери дії. Розширення це відбулося в двох напрямках: включення в сферу впливу кожного із духів, демонів все більшого кола об'єктів та сфер дійсності, та наділення кожного із них зростаючою кількістю функцій. Виникає уява про “територіально-космічного” духа, певні риси якого пізніше перейдуть в образ Бога.

Вірою в духів закінчується еволюція дотейстичних уявлень про надприродне. Однак така характеристика буде неповною, якщо не сказати про первісну магію. Магія — це не просто “чаклунство, чародійство, обряди, які покликані надприродним чином впливати на світ”. Її змістом є віра в можливість впливати на об'єктивно суще через фетишів, духів шляхом певного “практично”-символічного дійства. В суспільстві, про яке йде мова, магічна дія могла бути або фетишистською, або тотемічною, або анімістичною, а чи ж, пов'язаною з вірою в духів, інакше кажучи — виражаючою ті чи інші первісні уявлення про надприродне та віру в можливість впливати на нього, а через нього на природне. В ранньородовому суспільстві з притаманними йому уявленнями про надприродне як “чуттєво-надчуттєве” магічні уявлення виражалися у вірі в можливість прямого, контактного впливу на надприродне, а разом з тим — і на той об'єкт, якому воно притаманне. Суттєво змінюються магічні вірування і дії, коли виникає демонічний тип уявлень про надприродне. Тепер об'єктом чаклунства постає не подоба або частина предмету, а символічне зображення духу цього предмету. Символічний елемент обрядовості посилюється: в жертвоприношеннях ідея

причацання поступається місцем функції умилювання духу; святкування, пов'язані з важливими господарчими заняттями людини, набувають регулярності; в зверненнях до надприродного вияв подяки, прохання, нагадування, а нерідко і вимоги поступаються місцем умилюванню.

Викладене вище показує, що спочатку релігійні погляди були ще тісно пов'язані з уявленнями про конкретні матеріальні речі і процеси, значною мірою залежали від них, і лише поступово надприродне все більше набувало форми ідеального, що стоїть над світом і керує ним. Релігійна свідомість переважну частину свого еволюційного шляху не була позначена вірою в Бога. Таким чином, процес емпіричного освоєння світу й усвідомлення явищ природи та їхніх причинних зв'язків обумовлює, з одного боку, виявлення і накопичення раціональних, позитивних знань, а з іншого, — ірраціонального, містичного їх сприйняття і тлумачення. Тобто на цьому етапі відбувається деяке роздвоєння свідомості з відповідними об'єктами відображення: поцейбічного (реального) і потойбічного (уявлюваного). На цій стадії розвитку в людській свідомості, внаслідок обмеженості її суспільної практики і мислення, містичний елемент домінує.

Але на певному етапі історії, внаслідок розвитку господарської діяльності, збагачення інтелектуальної здібності людини починає усвідомлюватися різниця в засобах існування природи та людей, що призвело до зняття з навколишнього середовища містичного навантаження в буденній свідомості. Зароджується нова форма релігійності — шаманізм. Закріплюється віра в те, що з духовним світом можуть спілкуватися лише окремі особистості, які “виключно обдаровані в своїй організації і являються посередниками між своїми одноплемінцями та цими силами” . Світогляд шаманства ґрунтується на вірі у всіляких духів, які заселяють оточуючий світ людини і перебувають в живих сутностях у вигляді душі. Основна ознака шаманізму — віра в необхідність існування між людським колективом і духами особливих посередників, яких ніби-то обирають та навчають самі духи. Обов'язок посередників-шаманів — слугувати духам та за їхньою допомогою оберігати від небезпеки своїх одноплемінників. Формування шаманських обрядів відбувається за наявності певного уявлення про світобудову.

Слід зауважити, що первісні релігійні вірування являли собою складну систему релігійних поглядів, культів та обрядів. Всі вони були генетично пов'язані. Зокрема, промисловий культ пов'язаний з культом господарів місцевості, а шаманізм, як більш пізніша форма традиційних релігійних вірувань, зберіг елементи дошаманської міфології, обрядовості та ритуалів. Ці форми релігії слугували не тільки відображенням певних умов життя людей, вони також були вираженням їхніх духовних потреб, частиною їхньої культури, в якій зафіксована етноконфесійна цілісність народів. Але, безсумнівно, роль шаманізму в релігійній творчості людства досить висока. Саме на цьому етапі релігійного розвитку з'являються пророки, харизматики, релігійні вожді, які вели людство шляхами релігійної історії. Тут бере свій початок особистісне релігійне відчуття та покликання. Саме такі духовидці є живими свідками духовної реальності, яка пересічній людині не досяжна. Можна сказати, що відбувається зміна колективного суб'єкта релігієтворчості індивідуальним.

Отже, *магія* — віра у здатність людини шляхом використання різних чаклунських дійств впливати через душ-двійників на навколишній світ.

Шаманство — віра у можливість спілкування людини з духами.

Формування і становлення образів богів можна простежити на прикладі полінезійських і новозеландських народів, що вважалися одними з відсталих. Тут ми, як і в багатьох інших народів, виявляємо обожнювання духу померлого вождя і створення його культу (*культ предків*) за допомогою будівництва величних культових споруд — святилищ із жрецькими, щось подібне до культу єгипетських фараонів, матеріалізованих у гігантських пірамідах. Слід зазначити, що полінезійські космогонічні уявлення про походження богів і світу в багатьох рисах перегукуються з давньогрецькими (уявлення про первісний хаос, порожнечу, відділення світла від пітьми, неба від землі, утворення подружньої пари богів неба і землі, що породили інших богів і тощо). Такі ж уявлення ми спостерігаємо в багатьох інших релігіях. Усе це, безсумнівно, є містифікованим відображенням соціально-політичних процесів, що відбувалися в суспільстві, але з часом зв'язок виникнення образу богів з першоосновою чи першопричиною втрачається (чи не усвідомлюється), і в результаті залишається чистий образ божества. Тут прослідковується наявність певних

закономірностей розвитку містичного відображення дійсності в напрямку формування ідеї й образу бога, що призводить до персоніфікації і централізації цієї ідеї в одному єдиному монотеїстичному богові. Отже, демоністичні вірування послужили первісним матеріалом для вироблення образів духів-богів — появи *політеїзму (багатобожжя)*. З часом в пантеоні богів один виділився як головний. Наприклад, Зевс — батько греків, Юпітер — римлян, Тіу — германців. В гімнах Ріг-веди ми зустрічаємо єдиного творця Всесвіту — Дьяушпітар, Сяйвозарного Отця. Цікавим елементом ведичного політеїзму є те, що тут функціями Вищого Начала наділяються по черзі різні боги. Таким чином, кожний бог пантеону може стати верховним богом. Головний бог керував і зумовлював всі сфери і предмети довкілля. Такі вірування називають *генотеїзмом*.

Визначальними факторами в процесі трансформації політеїзму в монотеїзм є світоглядне розуміння розвитку світу, буття індивіда, суспільний устрій. Східним релігіям притаманне розуміння даних процесів як циклічних, кругових рухів з безкінечним повторенням. Це зумовлено специфікою розвитку *аграрних культур*, які тісно пов'язані з природними циклами. Світ, космос, суспільний устрій, як і буття людини, постають цілісними та неподільними. Таким чином, особливість політеїстичних релігій полягає в тому, що протягом тисячоліть буття людини не виділяється з кругообігу природи. Тримурті в індуїзмі, непорушний закон карми в брахманізмі та буддизмі, космогонія китайської релігії, згідно з якою гармонія щоразу виникає, а потім руйнується, є відображенням незмінних законів природи, які поширюються на всіх. Дана світоглядна установка характеризується особливою стійкістю, що й забезпечує політеїзму тривале існування.

Найвищою формою розвитку релігій є *монотеїзм* — віра в єдиного Бога-Творця. Монотеїстичними релігіями є іудаїзм, християнство, іслам.

2. Характерні риси етнічних релігій

На зміну родо-плем'яним віруванням приходять *етнічні релігії*, які також називають *національними чи національно-державними*. Обов'язковим підґрунтям появи етнічних релігій є створення держав. *Етнічні релігії* — це такі релігійні

вірування, які охоплюють своїм впливом всі прошарки населення в межах однієї національної держави.

Національні релігії справляють значний вплив на формування менталітету народу, регламентують поведінку та побут його представників, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції. У національних релігіях конфесійні й етнічні кордони, як правило, співпадають. Етнічні релігії є політеїстичними, за виключенням іудаїзму.

Політеїстичні пантеони відображали економічну, соціально-політичну структуру і відносини, а також властивий їм міфологічний та релігійний світоглядний рівень людей. Як відзначав К.Тиле, “Світ богів має бути дзеркальною картиною людського суспільства, а тому для нього теж була створена певна організація. Як заступники спокійної праці, вищі боги природи одержують знову перевагу і складають відповідно державу за типом земну”. В етнічних релігіях ми маємо наочне розділення світу на людський та божественний. Але, при цьому, тут не спостерігається різниці в якості цих світів. Творча людська думка ще не породила ідею божественного, докорінно відмінного від усього існуючого.

Однак, етнічним релігіям притаманний генотеїзм. Наявність в політеїстичних релігіях ідеї верховного божества є джерелом теорії *прамонотеїзму*. Послідовники даної теорії стверджують, що 1) людство не має передрелігійної історії та 2) монотеїзм — витокова форма релігії. Що ж до наявності в світі політеїзму та багатоманіття інших, примітивних релігійних уявлень з найрізноманітнішими об’єктами поклоніння та шанувань, з аналогічними божественними якостями та функціями, то вони розглядаються як спотворені вірування людей, які відійшли або забули власного Бога.

Німецький етнолог В.Шмідт, дослідивши вірування індіанців Північної Америки, дійшов до такого висновку: “В їхніх релігіях ми знаходимо істиного Бога, який дійсно один; Він не є позамежним та холодним “Творцем”, Він вочевидь Вищий Бог; Він не віддалений від людей і не чужий для них, Він виявляє живу зацікавленість щодо людей і різноманітно впливає на їхнє життя; люди також розуміють Його не як чужу щодо них сутність, але як Бога, якому вклоняються; вони підносять до Нього молитви, приносять Йому жертви та здійснюють на Його честь діяння”. Цей Вищий Бог “творить з нічого” все суще і є джерелом моралі.

На думку В.Шмідта, такі уявлення про Бога засвідчують витоковий монотеїзм (Urmonotheismus), або ж прамонотеїзм, який був притаманний первісним культурам. В подальшому, коли відбувався перехід від “первісних” культур до “первинних”, у людей виникають тотемічні, анімістичні та магичні вірування. Надалі “вторинні” та “третинні” культури трансформують ці вірування в політеїзм. Проте в біблійних релігіях відбувається відродження монотеїзму, який поступово витіснив всі вірування, на теренах поширення іудаїзму, християнства, а згодом ісламу.

Варто зауважити, що не всі народи пройшли етап етнічних релігій. Деякі з них сприйняли у свій світогляд якусь світову релігію, знаходячись ще на стадії родо-плем'яної. Наприклад, більшість арабських народів і багато народів Африки не проходили стадію етнічних релігій і відразу прийняли якусь із світових.

3. Етнічні релігії в їх історичному різноманітті

Розглянемо коротко деякі з етнічних релігій.

Давньогрецька та давньоримська релігії. Система вірувань і культів Стародавньої Греції з'явилась і оформилась в період виникнення й розвитку рабовласницького суспільства. Характерними особливостями цієї релігії були уособлення й одушевлення явищ природи (аніمالізм), пов'язані з ними людиноподібні боги та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів. Давньоримська релігія формується під значним впливом грецької.

Греко-римські релігії, як і їхні пантеони, відповідали тому високому розвитку всіх сфер життя, що був досягнутий в цих імперіях. Тут небесна ієрархія приблизно відповідала земній, кожна сфера людської діяльності мала свого бога — заступника, небо ніби слугувало дахом цьому суспільству, ніщо не залишалося без божественної опіки, усі таємниці світобудови — складали компетенцію богів, людина ж сподівалася на них і чекала їх покровительства та допомоги. Гера, Деметра, Афіна, Афродіта, Аполлон, Артеміда, Гефест, Арес, Гермес та інші боги розглядалися древніми греками як родина богів, у лаві якої Зевс, — “батько людей і богів”, що втілював у релігійній формі риси патріархального владика.

У римському пантеоні кожний з богів (Юпітер, Марс, Церера, Юнона, Міневра, Кибела й ін.) мав свій прототип в грецькому пантеоні, що вказує на тісні зв'язки цих двох суспільств класичного рабства, з одного боку, ідентичності суспільних систем і приблизно однакового рівня їхнього розвитку — з іншого. Характерною рисою цих пантеонів була функціональна (чи професійна) диференціація між богами. Улюблене місце знаходження богів — гори: Олімп у Греції, Капітолійський пагорб у Римі. Відмінною рисою (від грецького) римського пантеону було те, що з виникненням тут держави зі столицею в Римі на передній план висувається та ж тріада богів: Юпітер — верховний бог (прототип грецького Зевса); Юнона — сестра і дружина Юпітера, покровителька жінок — мала практично всі риси грецької Гери; Міневра — богиня мудрості, винахідництва, покровителька наук, ремесла, мистецтва і війни, як Афіна Паллада.

Порівняльний аналіз божественних атрибутів чи функцій головних богів Юпітера з його грецьким прототипом Зевсом показує, що Юпітер більш могутній і в нього ширший спектр функцій. Зевс — верховний бог, батько богів і людей, глава олімпійської родини богів, що, скинувши свого батька Кроноса й інших титанів, осів на Олімпі. Там він перетворив світ, породжуючи нових богів, та вносячи у світ закон, порядок, мистецтво, норми моралі. Зевс, як грізна, караюча сила, кілька разів знищував людський рід, намагаючись створити досконалу людину.

Юпітер — цар богів, володар і заступник світу, бог неба (громовержець, як і Зевс), родючості, достатку, перемоги, зцілення, охоронець правопорядку і т.д. Розширення функцій Юпітера, мабуть, порозумівається більшою централізацією влади в римському суспільстві, що, на відміну від грецької демократії, рухалося в напрямку формування імперії і, зрештою після кількох тріумвіратів, досягло бажаного.

На початку нової ери давньогрецька та давньоримська віра поступається християнству, яке більше відповідало вимогам часу та духовним потребам людей.

Сукупність релігійних поглядів та обрядів, що виникають у II тис. до н.е. в середовищі т.зв. індо-аріїв називають **давньоіндійською релігією**. Вона розвивалась на ґрунті Вед — священне знання, яке кваліфікувалось як шруті (“почуте”, тобто таке, що має надлюдське походження). Ведичний канон складався в першій половині I тис. до н.е. До його складу увійшли самхіти — збірка гімнів міфологічного змісту,

заклинань та молитов; брахмани — викладення та коментарі до жертвопринесень; араньяки — “лісні книги”, або ж настанови для відлюдників; упанішади — релігійно-філософські збірки брахманізму. Більшість онтологічних вчень давньоіндійської релігії базуються на уявленнях про Брахмана, атмана, дхарму, карму та сансару. Брахман — вища об’єктивна реальність, абсолют, творчий початок, в якому все виникає, існує й припиняє існування. Брахман не підлягає опису і характеризується негативно, набором заперечливих визначень або сполученням протилежних ознак. Відповідно ці положення в релігії втілюються в розуміння Брахмана як Бога, творця, а Всесвіт являється “яйцем Брахмана”. Похідним від таких уявлень про основу світу є поняття атмана як суб’єктивної психологічної основи індивідуального буття, “душі” в особистому та універсальному розуміннях. Атман є безсмертним, але набагато поступається перед світовим духом щодо ступеня своєї досконалості внаслідок занадто тісного зв’язку з тілом. Хоча, в кінцевому результаті, з необхідністю співпадає з ним. Дхарма являється законом за яким визначається місце та умова кожного явища в цьому світі. Слідування дхармі — одна з необхідних умов існування атмана. Відповідно до дхарми в світі діє карма — закон “причин та наслідків” за яким поведінка, вчинки людини в реальному житті зумовлюють її нинішню долю і наступний стан її душі. Прив’язаність “атмана” до тіла змушує душу щоразу після смерті переселятися в інше тіло. Потік таких перевтілень (сансара) триває нескінченно довго, аж доки душі не вдасться цілком звільнитися від повсякденних життєвих турбот. В основі такого устрою взаємовідношень людина-всесвіт покладено уявлення про необхідність звільнення людини від кола перенароджень, розірвання “кола сансари” і досягнення стану звільнення, який в індуїзмі називається “мокша”. Тоді здійснюється мета світобудови — злиття, ототожнення індивідуального атмана зі світовим Брахманом.

Шлях звільнення душі — основа віровчення більшості давньоіндійських шкіл. Практичний шлях спасіння душі, звільнення від тягара реалій світу покладено в основу вчення йоги, яке сформувалося близько VI-V ст. до н.е. В основі практики йога лежить уявлення про "Я" як чисту свідомість, яка, беручи участь у процесі пізнання, починає ототожнювати себе з діяльністю інтелекту — читти (у санх’ї — буддхи) та наслідками цієї діяльності — відображеннями реалій світу. Шлях спасіння лежить у

звільненні "Я" від впливу читти. Ступінь "поневолення" "Я" різна і має п'ять рівнів. Нижчий рівень (кшипта) — повний пристрастей життя, розум вільно блукає між об'єктів пізнання. Далі йде ступінь мудка (притупленість), що характеризується неусвідомленим потягом до пороку, сонливістю і т.ін. Вікшикта (неуважність) — перехідний рівень стану свідомості, коли безконтрольність розуму послаблюється настільки, що стають можливі як правильна поведінка, так і правильне пізнання. Перші три рівні негідні послідовника йоги, який має прагнути до екагре (зосередженість на одному об'єкті) і до нірудхе, вищого стану свідомості, коли стирається грань між суб'єктом та об'єктом, припиняється акт пізнання.

Щоб досягти цього ідеалу, йога пропонує три шляхи: шлях пізнання, шлях емоційної єдності, шлях активної дії. Практично вони здійснюються через вісім ступенів очищення та просвітлення. Тільки послідовне проходження всіх ступенів може гарантувати успіх. Додатковим засобом самовдосконалення є віра в поклоніння брахманові. Маючи витоком брахманістські ритуальні дії, цей напрям давньоіндійської релігії накопичив великий досвід медитативної практики і вплинув на культу різних напрямів індуїзму (вішнуїзм, шиваїзм та ін.), а також на буддизм та джайнізм.

Релігійні уявлення давнього Китаю набувають певної завершеності в VI — V ст. до н.е. Найвпливовішим напрямом, що зберігає свій вплив і до наших днів було **конфуціанство**. Вчитель Кун (Кун Фуцзи) (551-479 рр. до н.е.) вперше переносить релігійні уявлення з Космосу на соціум і його вчення має виразний етично-гуманістичний характер. Основний зміст конфуціанства викладено у книзі "Лунь-юй".

Конфуціанство було оновленням традиційної ідеології в основу якої покладено співвідношення правителя — "вана" та Неба як джерела благодаті та всього існуючого — магічної сили "де", завдяки якій "ван" ("син Неба") впорядковував "Піднебесну" — суспільство. Конфуцій переносить відповідальність за порядок в "Піднебесній" єдино з правителя на кожного громадянина. Кожна людина відповідає за хід справ в країні і "де" в трактуванні Конфуція отримує етичне спрямування — "гідність", "доброчинність". Якщо слідувати шляху "дао", яке розуміється в конфуціанстві як єдино істиний принцип людських діянь, то "де" буде накопичуватись. Ідеалом людини постає "цзюнь-цзи" (шляхетна людина), яка йде шляхом дао. Основою її поведінки є

осягнення "жень" — людинолюбства, гуманності, взаємності, в основу якої покладено "ї" (обов'язок), "сяо" (синівське шанування), "чжун" (вірність), "чжи" (знання), "лі" (ритуал). Тому "шляхетна людина" є ідеальним законослухняним громадянином, якого не треба примушувати підкорюватися силою. А правителі держав, згідно з принципом "жень", повинні бути людьми мудрими, давати підданам приклад особистої високоморальної поведінки, піклуватися про підданих, як батьки.

Протилежним конфуціанству було вчення — **Даосизм**. Першою книгою, в якій викладено погляди даосів, є "Дао де цзин", авторство якої приписується легендарному мудрецеві Лао-цзи. На відміну від Конфуція Лао-цзи звертається до природного Космосу і тлумачить "Дао" як вселенський принцип. Дослівно "Дао" розуміється як шлях. "Дао" не має ні імені, ні форми, воно вічно єдине, незмінне, неприходяще, існуюче перше всіх віків; воно є невидимим, непізнаним, невизначеним, але досконалим; воно є причиною існуючих речей — "коренем всього". "Дао" — сутність і основа всіх речей і в цьому розумінні не існує без них, але водночас не може бути в них і виявлене. Від "Дао" залежить все, а "Дао" не від чого не залежить: "людина залежить від землі, земля від неба (космосу), небо — від "Дао", а "Дао" — від себе самого". Поява світу здійснюється у такий спосіб — "Дао породжує одне, одне породжує два, два породжує три, а три — усі істоти". "Одне" — це хаос у вигляді безформеного туману частинок ци, що безладно рухаються. "Два" — це розподіл хаосу на янь-ци та інь-ци. "Три" — зв'язок поміж двома початками, який породжує гармонію, а відтак народжується все суще.

Життя природи і людини підпорядковується всезагальному закону "Дао". Найкращий спосіб прожити життя слідує "Дао" — це слідувати принципу "у-вей" (невтручання). Це означає здібність приймати все таким, як воно є, рухатись з потоком та не намагатися змінювати природний хід подій.

Індуїзм — найдавніша національна релігія Індії. За кількістю послідовників — це третя релігія в світі після християнства та ісламу. Індуїзм сповідають більше 1 млрд людей, з яких близько 950 млн. проживають в Індії та Непалі. В Індії індуїзм сповідають близько 83% населення країни. Інші країни, в яких прихильники індуїзму становлять значну частину населення, це Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан, Індонезія,

Малайзія, Сінгапур, Маврикій, Фіджі, Сурінам, Гайана, Тринідад і Тобаго, Великобританія, Канада і США.

Історично термін “індуїзм” означає вірування, які зародилися в Індії в глибокій давнині. Традиційно під індуїзмом (санскр. — індумата, індусамая; хінді — хінду дхарма, Санатана Дхарма) розуміють, як правило, сукупність релігійних, міфологічних, філософських, правових та етичних уявлень, формально найчастіше пов’язаних з культурами основних індуїстських богів Шиви і Вішну. Священними текстами індуїзму вважалися шруті (вся ведійська література) та емріті (дхармічна література, пурани, Маха-бхарата, що її називають “п’ятою Ведою”, Рамаїяна тощо).

Індуїзм є політеїстичною релігією. Тут нараховуються сотні божеств, від дрібних божків місцевого значення до великих богів. Найбільш відомі — Вішну, Рама і Крішна як дві форми Вішну, Сива (Шива) і бог-творець Брахма. Вони складають “тримурті” — тріаду головних індійських богів і уособлюють три основні функції — творчу, охоронну і руйнівну. Особливо шануються Вішну та Шива. Шанувальники цих богів поділяються на дві основні групи індуїстів — вішнуїти (вайшнави) та шиваїти. Шива й Вішну — боги-антиподи, які увібрали в себе риси багатьох богів. Шива — це грізне божество, втілення космічної енергії. Він символізує творчий (статевий) акт і руйнівну дію часу. Вішну ж, навпаки, сповнений милосердя і доброти. Він — бог щастя й благополуччя, бог-спаситель, який рятує світ від демонічних сил, катастроф та руйнувань.

Іудаїзм — монотеїстична національна релігія, поширена головним чином серед євреїв. Формування іудаїзму починається в II тис. до н.е. і завершується появою принципово нової релігійної концепції — ідеї єдиного живого, особистісного Бога-творця. Питання про причини зародження в політеїстичному середовищі ідеї монотеїстичного Бога є неординарним і неоднозначним. Безумовним є те, що це не є прямим наслідком еволюційного розвитку релігійних вірувань. Особливо слід відзначити, що дана ідея зароджується в кочовому племені, яке, стосовно розвинених на той час цивілізацій, швидше знаходилася на нижчому рівні розвитку. Одним із вагомих чинників формування даної ідеї є природа. Відірвані від цивілізацій, кочуючі пустелями люди, навколо себе не бачили нічого, крім зоряного неба, спекотливого сонця та кам’янистих пагорбів. Безмежні рівнини, дикі безводні місцевості — це і є

панорама, на тлі якої з'являється вчення про єдиного Бога. Саме з пустелі, як підкреслює священник О.Мень, прийшли предки Ізраїлю, там вчив Мойсей, Ілля та Іван Хреститель, в пустелі готувався до своєї місії Ісус Христос. Тобто, сурова навколишня природа, яка лякає людину і змушує гостріше відчувати необхідність боротьби за існування, між тим стала символом можливості безпосереднього сприйняття трансцендентного Бога, на відміну від насиченої різними голосами та фарбами, наповненої звірами та птахами лісо-степової зони. Тут відсутні духи-покровителі та недоречні богині родючості. Єдиним спасителем постає монотеїстичний Бог.

Соціально-політичним підґрунтям утвердження ідеї монотеїзму був тривалий період спустошливих війн між Ассірією та Єгиптом, падіння та піднесення великих держав. Маленька Іудея знаходилась майже в центрі цих подій. На зміну усталеному відокремленому способу життя, який захищали вузькоплем'яні боги Єгова, Камос, Мільком та інші, прийшов вихор подій, який порушив звичний хід думок. Нестабільність всього земного, невідома вища сила, яка тяжіє над сильними державами, то зміцнюючи, то руйнуючи їх посередництвом невідомих народів, ненадійність усіх людських розрахунків — всі ці спостереження підштовхували людину до пошуку відповіді.

Незважаючи на об'єктивні природні умови утвердження монотеїзму, формування ідеї єдиного Бога в іудаїзмі відбулося на ґрунті генотеїзму. Аналіз текстів Біблії дає достатньо свідчень для такого твердження. Так, Бог не відразу заявляє про свою єдиність. На початку Він виділяє себе з-поміж інших богів: “Яхве грізний понад усіх богів” (Пс. 96:4,5); “Яхве над богами всіма піднесений силою” (Пс. 97:7,9). Існування інших богів не заперечується. Понад те, вони беруть участь в людському житті. “І зійшов на нього дух богів, і він пророкував серед них” (1Цар. 10:10-11). Язичницька міфологія Яхве реконструюється тими переказами із Біблії, які залишилися навіть після утвердження монотеїзму. В сформованому варіанті віровчення іудаїзму твердить, що Бог один. До того ж, його функціональність поширюється на весь всесвіт. Бог є творцем всього існуючого, а також управителем всього. Так, на відміну від політеїстичних богів, які, подібно людям, мали власні імена і загалом були пов'язані з місцевістю, підпорядкованою їм, загальносемітський бог Ягве відкрився

людині через пророків, і уклав завіт — договір з людьми (тому — Старий та Новий Завіти) або закон (закон Мойсея), якому людина повинна повністю підкорятися. При цьому Бог є абсолютно трансцендентна сутність, незбагненна для людського розуму.

Священною книгою іудаїзму є Тора (П'ятикнижжя Мойсея).

В сучасному світі основними формами релігій є політеїзм та монотеїзм. При цьому вважати, що політеїзм необхідно переростає в монотеїзм немає підстав. Принаймні такі розвинені політеїстичні релігії як буддизм та індуїзм наочно засвідчують, що в цих релігіях протягом тисячоліть не виявлено тенденції до трансформації в монотеїзм, як то помічаємо в іудейській релігії. В цих релігіях боги існують в різних варіаціях (трійця, дуалізм та т.ін.).

Розділ IV. Світові релігії: Буддизм.

1. Характерні риси світових релігій. 2. Буддизм: загальна характеристика 3. Виникнення буддизму 4. Вчення буддизму 5. Напрями буддизму

1. Характерні риси світових релігій

Світові релігії (буддизм, християнство та іслам) переростають етнонаціональні кордони, стаючи доступними для сприйняття будь-якої людини. Якщо становлення національних релігій відображає процес утворення незалежних держав, для яких певний релігійний світогляд послуговує ідеологічним підґрунтям, то формування світових релігій відбувається в період становлення крупних державних утворень як їх ідеологічне доповнення. Зміст та сутність світових релігій відображає специфіку життя народів великих географічних регіонів.

Важливою рисою світових релігій є положення про рівність перед Богом всіх людей, незалежно від їхнього соціального стану. Наприклад, радикальною новацією буддизму було заперечення кастового розподілу індійського суспільства, який тривалий час сакрально обумовлював індуїзм. Засновники світових релігій з'являються в світі як месії, спасителі та вісники благодаті для всього людства. Вони виносять на перший план сотеріологічне питання, відкриваючи перед своїми адептами певний шлях до спасіння. Не зважаючи на варіаційні складові, загальною для всіх світових релігій є тенденція до переносу моделі кращого життя із земного в потойбічний світ.

2. Буддизм: загальна характеристика

Ця світова релігія виникла в VI-V ст. до н.е. в Індії, згодом поширившись в Південній, Південно-Східній, Центральній Азії та на Далекому Сході. Нині в світі буддизм сповідують близько 400 млн. осіб, серед них близько 1 млн. є представниками чернецтва. Громади буддистів функціонують на всіх континентах світу, в тому числі в Європі та в Україні. Буддизм постає як світоглядний комплекс, який можна осмислювати і як релігію, і як філософію, і як культурну традицію, і як спосіб життя.

Сучасні буддисти визначають цю давню світову релігію як універсальну науку про людську свідомість, що робить буддизм привабливим не лише для представників східних культур. В кожному суспільстві буддизм адаптується до особливостей місцевої ментальності, зберігаючи в той самий час головні ідеї Гаутами Шак'ямуні та дозволяючи розкрити свій духовний потенціал людям всього світу.

3. Виникнення буддизму

Буддизм виникає на основі прадавніх релігійно-філософських вчень Індії. Засновником цього віровчення вважається Сіддхартха Гаутама, напівлегендарна історична особа, яка жила в Північній Індії в VI-V ст.ст. до н.е. Біографи царевича Шак'ямуні (досл. з санскриту «мудрець з племені Шак'я») оповідають про те, як після наполегливої духовної практики він став Буддою (досл. «просвітленим») та почав проповідувати нове етико-практичне вчення. Згідно з буддистською міфологією життя Шак'ямуні розділяється на декілька етапів: прийняття рішення народитися у світі людей; сходження з неба; входження в лоно матері; народження; накопичення світських знань; життя в розвагах і насолодах; вихід з палацу; аскетичні вправи; перемога над демоном-спокусником Марою; досягнення стану будди; проповідь дхарми (універсального морального закону); входження в нірвану (звільнення від коловороту страждань та перевтілень).

4. Буддійське вчення

Стрижень буддизму становить постулат Гаутами Шак'ямуні про чотири шляхетні істини: 1) життя є страждання, якого неодмінно зазнає будь-яка істота; 2) причиною страждання є людські бажання, спричинені невіглаством і природою причинно-наслідкових зв'язків, тобто кармою; 3) можна припинити страждання, якщо повністю позбавитися і добрих, і поганих бажань та досягти стану нірвани, коли людина перериває процес переродження (реінкарнації); 4) є шлях до припинення страждань, «серединний» або так званий «благородний восьмирічний шлях», що складається з вірного розуміння, вірного наміру, вірної мови, вірної поведінки, вірного життя, вірного зусилля, вірного ставлення, вірного зосередження.

5. Напрями буддизму

Буддизм прийнято поділяти на ряд течій, зокрема хінаяну («мала колісниця»), махаяну («велика колісниця»), ваджраяну («алмазна колісниця»). Ці різновиди віровчення не є трьома етапами в розвитку буддизму: відштовхуючись від первісного буддизму, вони розвивалися відносно самостійно. Письмово зафіксовані канони хінаяни і перші сутри махаяни з'являються майже одночасно (I ст. до н. е.), а перші відомі тексти ваджраяни відомі з III ст. до н. е. Ці течії не відрізняються між собою в загальних принципах, проте мають свою специфіку.

Послідовники махаяни (понад 600 млн. осіб) вірять в можливість просвітлення усіх живих істот через розкриття притаманної ним природи Будди, а також в існування будд та бодхісаттв, які допомагають досягти найвищого духовного рівня навіть мирянам. Менш численні представники хінаяни вважають, що досягти нірвани здатні лише монахи, яким дозволено практикувати певні методи самовдосконалення; світські ж особи мають покращувати свою карму через праведні наміри та вчинки, сподіваючись у наступній інкарнації стати монахом та вийти з колеса перевтілень. Ваджраяна, схожа у своїй концептуальній основі на махаяну, відрізняється специфічною психофізичною практикою (наприклад, йога та мантра), що має призвести адепта до духовної реалізації та сприяти набуттю містичного досвіду пробудження.

Розділ V. Християнство

1. Історичні умови виникнення християнства 2. Ісус Христос — засновник християнства 3. Історичні етапи християнства 4. Священне Писання та Священне Передання 5. Християнське віровчення 6. Християнська духовна практика 7. Основні напрями християнства

Християнство (з гр. Χριστός — «помазаник») — це світова монотеїстична авраамістична релігія, яка визначається вірою в Ісуса Христа як Месію, Боголюдину і Спасителя людства. Власне відлік нашої ери ведеться з року його історичного народження.

1. Історичні умови виникнення християнства

Християнство зароджується в I ст. н. е. на території Палестини — країні концентрованого проживання єврейського (іудейського) народу. Сьогодні там розташовуються такі держави як Ізраїль і Палестинська автономія. В той час Палестина входила до складу Римської імперії. Риму вдалося створити величезну, централізовану, рабовласницьку державу з єдиним правовим порядком (Римське право), економічним укладом, системою шляхів сполучення (Римські дороги).

Іудейський народ на відміну від інших завойованих народів мав права релігійно-культурної автономії, у внутрішніх справах керувався Синедріоном — єврейським релігійно-політичним органом управління. Вища політична влада здійснювалась римським управляючим (прокуратором), який контролював процес зібрання податків, слідкував за порядком, здійснював верховне судочинство. Глибоке усвідомлення своєї богообранності та загострені месіанські очікування зумовлювали постійні заколоти та повстання євреїв проти язичницької римської влади заради звільнення і підкорення всього людства Богу Яхве та його народу.

При загальних очікуваннях спасіння від іноземного панування іудейська еліта не була єдиною щодо шляхів його досягнення і поділялася на чотири основні партії, кожна з яких пропонувала свій проект здобуття перемоги над ворогами.

Фарисеї і/чи книжники — впливові релігійні лідери, знавці та вчителі Закону Мойсея, які з огляду на старозавітні пророцтва сподівалися на скоре пришествя Месії, Царя і Спасителя Ізраїлевого з роду царя Давида, закликали народ до терпеливого очікування і відданого виконання заповідей Божих. Саме Месія, — вірили фарисеї, — має забезпечити перемогу свого народу над усіма ворогами.

Садукеї — невелика, але дуже впливова релігійно-аристократична група, представники якої основну роль віддавали не релігійним, а дипломатико-політичним методам боротьби; на відміну від фарисеїв виступали за буквально розуміння Святого Письма (Тори), окрім неї не визнавали ніяких передань старців (традиції тлумачення та виконання Тори), заперечували залежність всіх подій від волі Божої, наголошували на свободі волі людини, оспорювали існування ангелів, безсмертя душі, тілесного воскресіння померлих.

Есеї — представники містико-аскетичної секти іудаїзму, для якої були характерні пустельно відлюдницький общинний спосіб життя та посилене очікування приходу Месії; своєрідний централізований іудейський «монашеський» орден.

Зилоти — єврейські радикали-екстремісти, які вели партизансько-терористичну боротьбу проти римської влади, своєю пропагандою та діями підбурюючи народ до військового повстання.

Окрім євреїв, які проживали в Палестині, ще існувала велика єврейська діаспора. Єврейські громади та їх синагоги були поширені по всій території Римської імперії. Основною мовою спілкування євреїв розсіяння була грецька — мова міжнародного спілкування імперії. В богослужінні та навчанні широко використовувався грецький переклад Старого Завіту (так звана Септуагінта — переклад семидесяти тлумачів). Все це сприяло проповіді ідей монотеїзму та приходу Месії серед язичницьких народів.

На той час розвиток античної філософії призвів до дискредитації традиційних політеїстичних вірувань серед широких верств населення. Ця дискредитація була настільки сильною, що утворився духовний вакуум, який потрібно було чимось заповнити. Це зумовило з одного боку поширення ідей атеїзму, скептицизму та агностицизму, зневіру у будь-яких богах, істинах і цінностях, з іншого — посилену зацікавленість до старих і нових релігійних традицій завойованих народів, в першу чергу іудеїв, персів, єгиптян, які проголошували доктрини особистого спасіння людини від гріха та смерті.

Таким чином, на території Палестини та всієї Римської імперії в I ст. склалися історичні передумови, які в своїй сукупності сприяли виникненню і поширенню християнства як нової світової релігії.

2. Ісус Христос — засновник християнства

В релігієзнавстві розглядається проблема історичності засновника християнства. Є три основні теорії, які пропонують свої шляхи вирішення питання історичного існування Ісуса Христа.

Міфологічна теорія. Виникла в середині XIX ст. Розроблялась в працях Б. Бауера, А. Дрекса, Р. Віппера та ін. Вони стверджували, що Ісус Христос насправді не існував, але був придуманий невідомими авторами християнських євангелій на основі чисельних запозичень з релігійних вірувань народів Африки, Індії, Близького Сходу в II-III ст. н. е. Ісус Христос — це міфологічна, вигадана, казкова, але не реальна особа. На сьогодні в релігієзнавчій науці ця теорія вважається необґрунтованою та упередженою.

Історична теорія. Сформувалась як відповідь на міфологічну теорію. Представлена в роботах таких світських вчених як Ф. Енгельс, Д. Штраус, Е. Ренан, К. Каутский, Дж. Фрезер, А. Робертсон та ін. Вони вважають Ісуса Христа реальною історичною людською особистістю, яка дійсно жила в I ст. в Палестині, проповідувала, збрала групу послідовників, вступила в конфлікт з садукєями і фарисеями, була засуджена до страти іудейським Синедріоном і римським прокуратором Понтієм Пілатом, розіп'ята на хресті на горі Голгофа біля м. Єрусалим. Разом з тим в цій теорії не сприймаються і відкидаються як неправдиві новозавітні повідомлення про божественність Ісуса Христа та будь-які надприродні події (чудеса) з його життя.

На сьогодні історична теорія здобула найбільше визнання серед світських науковців з огляду на ряд вагомих аргументів. Доведено: по-перше, всі Євангелія та інші книги Нового Завіту, в яких розповідається про життя Ісуса з Назарету, написані в другій половині I ст., тобто через декілька десятиліть після описуваних подій за життя його безпосередніх учнів; по-друге, новозавітні побутові, політичні, економічні,

історичні, географічні дані в цілому співпадають з тим, що нам говорять інші нехристиянські історичні джерела та археологічні знахідки про той історичний період; по-третє, факт історичного існування Ісуса з Назарету ніколи не заперечувався і завжди визнавався іудеями та іншими історичними супротивниками раннього християнства. Все це підштовхує до думки, що Новий Завіт — це не збірка релігійних міфів, але важливе історичне джерело, яке вимагає серйозної уваги дослідників.

Крім цього, вагомим свідченням, своєрідним «речовим доказом» на користь історичності Ісуса Христа та його смерті на хресті є наявність Туринської плащаниці. Туринська Плащаниця являє собою льняне полотно прямокутної форми розміром 4,36 м. довжини на 1,1 м. ширини. Християни вірять, що це полотно є саме той саван, в який за єврейським поховальним звичаєм праведний Іосиф з Аримафеї загорнув тіло знятого з хреста Ісуса перед тим як поклав його до гробниці (Мф. 27:59-60). Сьогодні плащаниця перебуває у соборі Святого Іоана Хрестителя м. Турин (Італія). На савані знаходиться негативний відбиток померлого чоловіка зі слідами ран від серії тортур, які закінчилися його розп'яттям, також є залишки крові померлого. Досі науковці не можуть пояснити, яким чином могло утворитися це зображення. Аналізи самої тканини, а також рослинних і мінеральних решток на ній, чітко вказують на час і місце походження плащаниці — I ст. н. е., м. Єрусалим. Сліди ран на тілі померлого з анатомічною точністю відповідають тим ранам, які описані в євангельській розповіді про муки і хресну смерть Царя Іудейського. Зображення обличчя на Плащаниці з фотографічною точністю відповідає християнській іконографічній традиції зображення Месії.

Біблійно-богословська теорія. Цілком спирається на віру в Божественне Одкровення, розглядаючи наукові дані як важливі, але принципово недостатні, другорядні і допоміжні за своїм значенням. Згідно Біблійної розповіді та християнсько-богословської традиції Ісус Христос — це не просто реальна людина, релігійний вчитель і проповідник; Він є боголюдина (Бог і людина поєднані в одній Божественній іпостасі), Творець, Спаситель, Суддя, Цар неба і землі.

Згідно християнського віровчення пришествя в світ Ісуса Христа є центральною і головною подією світової історії. Здійснюється за промислом Божим, згідно провіщень старозавітних пророків, шляхом чудодійного втілення другої іпостасі

Святої Трійці Сина Божого по волі Отця від Духа Святого та згоди Діви Марії. Ісус народився в м. Віфлеєм і був нащадком славетного єврейського царя праведника Давида. Після повернення з Єгипту, де його сім'я ховалася від переслідувань царя Ірода, зростав і виховувався в м. Назарет.

В тридцять років Ісус приймає хрещення в річці Іордан від Іоанна Хрестителя та вирушає на проповідь Євангелія (благої вісті). Його проповідь тривала три з половиною роки, супроводжувалась чудодійними зціленнями, воскресіннями померлих та іншими дивами. З числа своїх послідовників Христос обрав дванадцять довірених учнів (апостолів), які постійно супроводжували його та допомагали в місіонерських справах.

Ісус проповідував пришествя Царства Небесного для всіх народів, закликав людей до покаяння та очищення від гріхів, заповідав любов до Бога і ближнього, віру в Нього як Месію, Царя і Сина Божого. Разом з тим він категорично відмовлявся від земної політичної влади, демонстративно творив добрі діла в суботу, цим самим порушуючи суворі передання єврейських законників щодо неприпустимості будь-яких дій в цей день покою, публічно засуджував фарисеїв і садукееїв за їх лицемірство, лукавство, владолюбство і сріблелюбство.

Підкреслення Ісусом Христом своєї рівності з Богом та порушення суботи дали підстави фарисеям і садукееям звинуватити його у богохульстві та порушенні Закону Мойсея. Зраджений своїм апостолом Іудою, Ісус був схоплений ворогами і засуджений Синедріоном до смерті. Після того, як римський прокуратор Понтій Пілат затвердив цей вирок, Ісус Христос був розп'ятий і помер на хресті на г. Голгофа біля Єрусалиму. Його тіло за єврейським звичаєм загорнули в плащаницю і поховали в печерній гробниці. Коли тіло перебувало в гробниці Христос своєю людською душею і божественною природою зійшов до місця страждання всіх померлих (шеолу), звільнив і вивів звідти до Царства Небесного душі всіх праведників, які очікували його пришествия за свого земного життя. Через три дні силою Божою людська душа Ісуса повернулася до його тіла — відбулось тілесне воскресіння Христа, що було засвідчене Його учнями, яким Він з'являвся ще протягом сорока днів. На сороковий день після воскресіння Ісус Христос вознісся на небеса до Бога Отця. Ще через десять днів (через п'ятдесят днів після воскресіння) відбулося обіцяне Христом зішествя Святого Духа на його учнів (П'ятидесятниця).

Апостоли отримали дар розмовляти на різних мовах і почали проповідувати християнство в Іудеї, а згодом і по всьому світу. День Пятидесятниці вважається днем народження християнської Церкви.

3. Історичні етапи християнства

Історія християнства починається з 30-х рр. н. е. і триває до сьогодні вже дві тисячі років. Протягом цього часу християнство пережило ряд історичних етапів, перетворилось на найбільшу та найпоширенішу світову релігію, постійно долаючи супротив зовнішнього світу та потерпаючи від нього. Продовжується проповідь християнського віровчення, збільшується кількість християн і християнських організацій, ускладнюється їх внутрішня структура. Проте цілковите навернення людства, до якого закликав віруючих Христос, і досі залишається головною і ще недосягнутою метою християнства.

Перший період історії християнства охоплює час з 30-х рр. I до початку IV ст. Християнство проповідується і поширюється у ворожому іудейському і язичницькому середовищі. Існує поза законом, починаючи з імператора Нерона (37–68 рр.) піддається жорстоким репресіям з боку римської влади. Переслідується іудеями та широкими народними масами, які уявляли християн представниками антилюдської деструктивної секти. Разом з тим християнству доводиться конкурувати з екзотичними і популярними тоді східними культурами іранського Мітри та єгипетської Ізиди, кожен з яких пропонував свій шлях досягнення особистого безсмертя через поєднання зі своїм особистим богом-спасителем. Іншою великою загрозою для нової релігії були різноманітні сектантські і єретичні вчення (симонія, гностицизм, докетизм, монтанізм, савеліанство), які намагалися зруйнувати християнство зсередини, спотворивши його основні істини та духовні практики. Попри все це громади християн з'являються по всій території Римської імперії і навіть за її межами. За підрахунками істориків на початок IV ст. християни склали вже близько 10% відсотків від усього населення імперії, були в усіх верствах — від рабів до членів імператорської сім'ї. Майже повністю християнізовані були деякі східні регіони імперії (Сирія, Єгипет). Вражаючі місіонерські успіхи християнства у вкрай

несприятливих обставинах оцінюються багатьма істориками як історичне диво, яке вкрай важко пояснити в рамках раціональної історичної методології.

Другий період — з початку IV до середини XI ст. Починається з Міланського едикту (313 р.) Константина Великого (272-337 рр.) — першого імператора християнина, який за свої заслуги перед Церквою вшановується як рівноапостольний. Офіційно християнство проголошувалось рівноправним з іншими релігіями, проте фактично стало привілейованою та пануючою релігією Римської імперії. Символічною подією стало перенесення в 330 р. столиці імперії з Риму до Константинополя, в якому від початку його створення будувалися лише християнські храми. За імператора Феодосія Великого (346-395 рр.), який законодавчо заборонив будь-які нехристиянські культури, християнство стає єдиною державною релігією, обов'язковою для сповідання всіма підданими імперії. На кінець IV ст. все населення імперії було принаймні офіційно та номінально християнським. Протягом цього періоду відбуваються сім Вселенських соборів (IV-VIII ст.), на яких були затверджені істини віровчення (догмати) та правові норми (канони) християнської Церкви. Її організаційна структура загалом формується у вигляді п'яти помісних і незалежних в управлінні (автокефальних) патріархатів (пентархії) — Єрусалимського, Антіохійського, Александрійського, Римського та Константинопольського. Формується християнська теоцентрична культура.

В V ст. внаслідок невизнання рішень Халкідонського Вселенського собору (451 р.) щодо співвідношення Божої і людської природ у Христі від ортодоксального християнства відокремлюються Коптська, Вірменська, Ефіопська церкви. Так відбувається перший великий розкол в християнстві. Виникає до- або нехалкідонський, монофізитський чи міафізитський напрям християнства, який існує до сьогодні. Дохалкідонські церкви продовжують вважати і називати себе православними. Іноді дослідники називають їх «давньосхідними церквами» чи «східним християнством».

В другій половині першого тисячоліття відбувається поступова християнізація германських і слов'янських племен Європи, яка зокрема приводить до хрещення Русі в 988 р.

В VII ст. на території Аравії внаслідок проповіді Мухамада виникає іслам, послідовникам якого вдається достатньо швидко захопити й ісламізувати традиційно християнські регіони Візантійської імперії (Палестина, Сирія, Месопотамія, Єгипет), утворивши могутню ісламську імперію — Арабський халіфат. З того часу іслам став постійною загрозою і викликом для християнського світу.

Разом з тим накопичуються і посилюються політичні, економічні, культурні, богословські і канонічні розбіжності між західною та східною частинами християнського світу, що врешті решт привело до великого церковного розколу християнства в середині XI ст.

Третій період — з середини XI до XV ст. В 1054 р. в Константинополі відбувається остаточний розрив між західними християнами, які підкорялися владі Папи Римського, та східними, які входили до складу чотирьох помісних церков (патріархатів). З того часу християнство існує в трьох напрямках — східному ортодоксальному, східному міафізитському та західному католицькому. На православному Сході продовжують дотримуватись догматичної та канонічної традиції святих Отців, утвердженої на семи Вселенських соборах, тоді як на Заході продовжують скликати собори, які визнаються католиками вселенськими, формується особливе схоластичне богослов'я, виникають нові організаційні структури, схвалюються нові догматичні положення та форми духовної практики. Розкол був поглиблений і набув незворотного характеру внаслідок хрестових походів західних християн. Ці походи здійснювалися з благословення римського престолу, призвели до захоплення Константинополя (1204 р.), утворення паралельних церковних структур на канонічній території східних православних церков, спроб насильницького окатоличення православних віруючих. Для цього періоду характерні як гостра богословська полеміка між католиками і православними, так і невдалі спроби об'єднання між ними (Ліонська 1274 р. і Фераро-Флорентійська унії 1438-1439 рр.).

В XIII-XIV століттях християнство поширюється серед балтійських і фінських племен, чим власне завершується християнізація європейських народів. Християнський світ продовжує потерпати від мусульманської загрози. На той час її уособлювали турки-сельджуки — войовничі племена, які захопили владу в ісламському світі і здійснювали масштабні загарбницькі походи на християнські землі.

Четвертий період — з середини XV ст. до початку XX ст. Зміст цього етапу історії християнства визначили такі події. В 1453 р. турецькі ісламські війська захоплюють Константинополь. Храм святої Софії перетворюється на мечеть, а сама столиця християнського світу — на Стамбул — столицю Османської імперії. Під її владою опиняються православні народи чотирьох стародавніх патріархатів Сходу. Православні предки сучасних українців і білорусів входили до складу католицької литовсько-польської держави — Речі Посполитої. Єдиною суверенною православною державою на той час стає Московське царство, яке в XVIII ст. за царювання Петра I перетворюється на Російську імперію. В 1448 р. Руська Православна Церква фактично стає автокефальною, що було остаточно офіційно визнано Константинопольським патріархатом в 1589 р. В XIX ст. внаслідок визвольної боротьби балканських народів проти Османського панування утворюються незалежні балканські держави разом з автокефальними православними церквами — Еладською, Сербською, Румунською, Болгарською.

В XV ст. на Заході посилюється ренесансний гуманістичний рух, який дав початок широким і могутнім антифеодальним, ліберальним, секуляризаційним, антиклерикальним і капіталістичним процесам в середовищі католицьких народів. Виникає антропоцентричний світогляд і спосіб життя. В 1517 р. починається антикатолицька проповідь Мартіна Лютера — виникає реформаційний рух. Він приводить до появи протестантизму — третього великого напрямку християнства, який завойовує країни Північної Європи, Великобританію, Північну Америку, Австралію. Основні протестантські конфесії — лютеранство, кальвінізм, англіканство, методизм, баптизм, адвентизм і п'ятидесятництво. З того часу і до сьогодні християнство існує в чотирьох напрямках — православному, монофізитському, католицькому і протестантському.

Великі географічні відкриття XV-XVII ст., колоніальна політика великих європейських держав, релігійна міграція та активна діяльність місіонерів призводять до розповсюдження християнства далеко за межами Європи, надаючи йому планетарного масштабу.

П'ятий період — з початку і до 90-х рр. XX ст. В результаті цілої серії революцій, двох світових, багатьох громадянських і локальних воєн, приголомшливого розвитку

науково технічного прогресу християнство опиняється в світі, існування якого визначалося протистоянням двох антагоністичних соціально-політичних систем — ліберальної на чолі з США та комуністичної на чолі з СРСР. На ліберальному Заході християнство піддавалось руйнівному тиску індивідуалістичної споживацької культури; в країнах соцтабору засуджувалось матеріалістичною атеїстичною колективістською ідеологією та зазнавало жорстоких переслідувань з боку державного репресивного апарату. Іншою загрозою для традиційного християнства стає поява великої кількості нетрадиційних або нових релігійних рухів, зокрема неохристиянських, які з точки зору християнської ортодоксії є єретичними і деструктивними.

Знаковою подією ХХ ст. стало виникнення та розвиток екуменічного руху, учасники якого прагнуть завдяки кращому взаєморозумінню і співробітництву християнських конфесій досягнути всесвітньої християнської єдності. Здійснюється головним чином в рамках діяльності Всесвітньої Ради Церков (ВРЦ) — міжнародної організації, яка є керівним осередком екуменічних проєктів. Характерними ознаками екуменізму є домінуюча роль протестантських організацій, свідомо вторинне місце питань віровчення в міжхристиянському діалозі та надання пріоритету формам практичної співпраці між віруючими.

Шостий і останній період історії християнства почався в 90-і рр. ХХ ст. і триває до сьогодні. З крахом комуністичного режиму в СРСР та його розпадом на ряд незалежних держав переважна більшість християн опинилась в умовах секулярного однополярного світу, який знаходиться в стані всесторонньої перманентної кризи. Глобальні антропологічні, етичні, соціальні, політичні, економічні, техногенні, культурні, екологічні проблеми з максимальною гостротою ставлять питання виживання всього людства, посилюють масові відчуття стресу, розчарування і жаху. Все це викликає посилені апокаліптичні очікування серед сучасних християнських спільнот.

Після періоду 70-літнього переслідування спостерігається помітне відродження православного християнства на пострадянських теренах. Разом з тим на Заході внаслідок зневіри маси людей покидають церкву, переходячи на позиції агностицизму, нонтеїзму або відвертого атеїзму. Особливо помітним цей процес є в протестантських

країнах Європи. В лоні протестантизму також відбувається безпрецедентне поширення еретичних і сектантських рухів. Іншою загрозою є поширення нецерковного, формального, номінального, індивідуалістичного, приватного, споживацького християнства. Його представники абсолютно довільно приймають або не приймають базові християнські істини та заповіді, суб'єктивно витлумачують їх на свою користь, розглядаючи християнську віру лише як відносну культурну традицію, а не богоодкровенну основу життя.

Продовжуються переслідування християн за їх віру з боку представників інших релігій та невіруючих. Найчастіше за віру людей вбивають в Іраці, Індії, Нігерії, Пакистані, Саудівській Аравії та Єгипті. Незалежно від деномінації, на долю християн припадає майже 80% всіх випадків релігійних переслідувань у світі. Тому християнство залишається найбільш гнаною релігією на Землі.

В цих умовах християнство залишається домінуючою світовою релігією як в чисельному, так і в географічному відношенні. Її послідовники проживають по всьому світу; територіями з переважаючим християнським населенням історично є такі регіони як Європа, Північна та Південна Америки, Австралія. Кількість християн зростає в основному завдяки природному приросту та місіонерській активності. На сьогоднішній день з семимільярдного населення планети християнами різних конфесій себе визнають біля 2 млрд. 107 млн. чоловік, що складає 33%. Приблизна кількість послідовників основних християнських напрямів: католиків — 1,15 млрд., протестантів — 426 млн., православних — 300 млн., нехалкідонітів — 80 млн.

4. Священне Писання та Священне Передання

Джерелами християнського віровчення та способу життя є Священне Писання та Священне Передання.

Священне Писання або Біблія являє собою збірку різноманітних текстів, які були написані з XV ст. до н. е. до I ст. н. е. на давньоєврейській, арамейській та давньогрецькій мовах. Християни шанують Біблію як записане істинне і остаточне слово Боже, яке Бог особисто повідомляв святим людям (пророкам, апостолам) заради спасіння всіх людей. Тому всі книги Біблії вважаються богонатхненними та/чи богоодкровенними. Згідно

християнського віровчення все Священне Писання є формою Божого Одкровення. В своїй сукупності біблійні книги описують історію людства і всього суцього з моменту його створення і до другого пришествя Христа. Сутнісним змістом світової історії є Завіт (союз, договір) між Богом і людьми. Тому Біблія — це книга Завіту.

Священне Писання християн поділяється на дві основні частини — Старий Завіт і Новий Завіт. Кожна з них в свою чергу складається з певного числа окремих книг. Перелік всіх книг Біблії називається канонем Священного Писання. Кількість книг в християнських виданнях Біблії відрізняється в залежності від конфесії. Так згідно протестантського канону Священне Писання складається лише з 66 книг, згідно католицького — з 72, згідно православного — з 77. Проте відмінності у біблійному каноні стосуються лише переліку книг Старого Завіту. Всі християнські напрями відносять до Нового Завіту 27 книг — 4 Євангелія (від Матвія, Марка, Луки та Іоана), 21 Послання апостолів (14 з яких належать апостолу Павлу), Дії апостолів та Одкровення Іоана Богослова.

Окрім канонічних писань також відомі неканонічні чи апокрифічні, які свого часу хоча й претендували на те щоб ввійти до складу Біблії, проте не були туди включені Церквою з причини їх невідповідності апостольському християнському віровченню. Авторами цих творів часто були послідовники гностицизму. На сьогодні залишилось близько 100 старозавітних і 100 новозавітних апокрифічних текстів.

Старий Завіт, який також є священним текстом іудеїв (Танах) за змістом поділяється на чотири групи книг: П'ятикнижжя Мойсея, історичні, пророцькі та учительні. В П'ятикнижжі розповідається про створення світу і людини Богом, гріхопадіння перших людей та їх вигнання з Раю, всесвітній потоп, створення богообраного єврейського народу з роду Авраама, звільнення євреїв з єгипетського полону та дарування Божого Закону (десяти заповідей) через пророка Мойсея на горі Синай. Так було укладено Старий Завіт — Завіт Закону між Яхве і давніми іудеями. Історичні книги висвітлюють історію єврейського народу протягом майже всього першого тисячоліття до н. е. — історію релігійних подвигів і зрад, відпадиння від Бога і повернення до нього, історію очікування Месії. В пророчих та учительних книгах ставляться питання відповідальності євреїв як богообраного народу перед Богом за виконання ними умов Завіту, засуджуються

беззаконня, вихваляється праведність, підтримуються месіанські очікування перед обличчям трагічних історичних випробувань.

Кульмінаційною подією біблійної історії є пришествя в світ обіцяного в Старому Завіті Месії і Спасителя Людства — Боголюдини Ісуса Христа. Йому, його життю та проповіді присвячений весь Новий Завіт. Якщо Старий Завіт — це Завіт Закону між Богом Суддею та його народом, то Новий Завіт — це Завіт в плоті і крові Самого Сина Божого, який став людиною, прийняв муки, хресну смерть і воскрес заради спасіння не одного, але всіх народів, Завіт між Богом Отцем і всім людством, Завіт не Справедливості, але Любові. Згідно християнського Передання старозавітна історія і сам Старий Завіт провіденційно підготували настання новозавітних подій і благої вісті Євангелій. Зміст Старого Завіту цілком розкривається в Новому Завіті. Тому Старий Завіт може бути адекватно зрозумілим лише з точки зору Нового Завіту, в світлі проповіді Христової. Таким чином з Новим Завітом Божественне Одкровення досягає своєї остаточної завершеності і повноти.

Священне Передання чи Переказ — це вся традиція християнського віровчення та образу життя, в контексті яких власне можливе істинне тлумачення Священного Писання; синонім Божого Одкровення. У вузькому розумінні під Переданням розуміються всі складові християнської традиції за виключенням біблійних текстів — догматичні та канонічні постанови церковних соборів, богослужбові (літургійні) тексти, таїнства і обряди, звичаї церковного життя, форми та прийоми аскетичної практики, твори святих Отців, життя святих, церковне мистецтво, а також благодатно-інституційні механізми їх сприйняття, збереження і передачі. Для давньосхідних, православних і католицьких церков Священне Передання є основою християнського життя, хоча вони по різному розуміють його обсяг і зміст, тоді як протестантські деномінації такою основою визнають лише Священне Писання, заперечуючи божественне походження і авторитет церковного Переказу.

5. Християнське віровчення

Положення християнського віровчення називаються догматами. За вченням Церкви, догмати — це богоодкровенні, церковні, рятівні істини, сповідання яких є необхідним для всіх християн. Догматичні істини можуть бути сприйняті людиною лише вірою за

допомогою благодаті Божої. Власне прийняття догматичного вчення Церкви і життя згідно з ним є принциповим критерієм належності людини до християнства.

Все християнське віровчення викладене в Священному Писанні та Священному Переданні. Основні ж положення віри були лаконічно сформульовані і затверджені на Вселенських соборах в ході боротьби Церкви з різноманітними єретичними вченнями (аріанством, македоніанством, несторіанством, монофізитством, монофелітством, іконоборством тощо). Особливе місце серед соборних постанов Церкви займають догматичні рішення I Нікейського і II Константинопольського Вселенських соборів. На них було схвалено християнський Символ віри, який ще називається Нікео-Константинопольським. Символ віри складається з дванадцяти членів.

1. Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

2. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, Який від Отця народжений перше всіх віків. Світло від Світла, Бога Істинного від Бога Істинного, рожденного, нествореного, єдиносущного з Отцем, через Якого все сталося.

3. Який заради нас, людей, і заради нашого спасіння зійшов з небес, і втілювався від Духа Святого і Марії Діви, і став людиною.

4. Розп'ятий же був за нас при Понтійському Пилаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес на третій день, згідно Писань.

6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа Животворящого, Який від Отця походить, Йому ж з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, і Який говорив через пророків.

9. В Єдину, Святу Соборну і Апостольську Церкву.

10. Сповідую єдине хрещення на відпущення гріхів.

11. Чекаю воскресіння мертвих.

12. І життя майбутнього віку.

Амінь.

В богослужбовій практиці Символ віри промовляється у спільних і приватних моліннях, проголошується під час літургії. Сповідання Символу Віри є обов'язковим при

здійсненні Таїнства Хрещення, завдяки якому людина долучається до християнської Церкви.

Отже, християни вірують в єдиного Бога Трійцю — Отця, Сина і Святого Духа; єдиного за сутністю і троїстого за іпостасями чи особами.

За своєю сутністю Бог є вседосконалим, тобто святим, єдиним, істинним, благим, милостивим, вірним, прекрасним, праведним, мудрим, всезнаючим, всемогутнім, всюдисущим, вічним, безтілесним духом.

Бог Отець передвічно (поза часом і простором) народжує Сина і виводить Святого Духа. Іпостасі Божі живуть одна заради іншої, перебувачи у досконалій взаємопроникній і нероздільній єдності. Як підкреслюється в християнському богослов'ї, і за сутнісним змістом і за способом існування осіб «Бог є Любов» (Ін. 4:8).

Своєю всемогутньою і премудрою волею благий Бог з нічого створив все, що існує, — ангелів, людей і весь космос. Він досконало влаштував все створене суще як свій храм та промислительно піклується про нього — зберігає та підтримує в існуванні, керує, направляє до мети згідно природі кожного створіння. Бог є Творцем, Промислителем, Суддею і Владикою для свого творіння. За предвічним замислом Божим метою творіння є благодатне поєднання з Богом. Бог Любов, який з любові створив все суще, хоче подарувати своєму творінню Самого Себе.

Центральною істотою створеного світу є людина. Вона створена Богом за Його образом і подобою для того, щоб пізнавати Його, служити і поклонятися Йому. Людина — священик в храмі творіння Божого. Як образ Божий вона має розумну, вільну душу, здібна і покликана до пізнання, доброчесності, творчості і управління.

Нажаль, перші люди, Адам і Єва, зловжили даною їм від Бога свободою і порушили Божу заповідь. Відбулось гріхопадіння — з'явилося зло. Зло не було створене Богом і не має власної сутності, воно — лише помилка створеної волі, її протиприродне спрямування проти волі Бога. Наслідками зла стали всілякі деструктивні процеси і явища (тління, страждання і смерть), яких не було в первозданному світі. Через гріхопадіння всі нащадки Адама і Єви народжуються тлінними, смертними і схильними до гріха, сприймаючи від своїх прабатьків спотворену гріхом людську природу; а весь світ охоплюється тлінням і смертю. Внаслідок гріхопадіння людина і весь світ опинилися в протиприродному стані.

Тому метою християнського життя є повернення до Бога, неодмінною умовою чого є перемога над гріхом, цілковите подолання тління і смерті.

Проте спочатку зло виникає не в людському, а в ангельському світі. Один з ангелів, диявол чи сатана, возгордився, захотів стати як Бог і повстав проти свого Творця. Частина ангелів підтримала диявола. За це повсталі ангели (біси) були вигнані з неба — місця особливо наближеного до Бога, яке від початку було населене ангелами. Саме сатана спокусив перших людей вчинити гріх проти Бога і продовжує спокушати їх нащадків. Тому непримиренна боротьба з диявольськими спокусами є неодмінною складовою земного християнського життя.

Не дочекавшись покаяння від перших людей, Бог вигнав їх із Раю — місця блаженної єдності з Богом. Проте Він не залишив людей загинути від гріха і премудро, не порушуючи їх свободи, піклувався про їх спасіння. Бог постійно звертався до людей через пророків, засуджував зло, закликав до праведності, обіцяв звільнення від гріха, тління і смерті, карав невинуватих грішників (спалення Содому і Гоморри, всесвітній потоп), врешті створив єврейський народ, дав йому свій Закон і уклав з ним Завіт — договір, за яким обіцяв його захищати і примножувати, обіцяв надіслати Месію і забезпечити остаточну перемогу над ворогами, якщо іудеї будуть Його вірними слугами і свідками перед іншими народами.

Ці обітниці здійснилися, коли настала «повнота часів» (Еф. 1:10) і людство було готове сприйняти обітованого Месію. Тоді зі всемилостивої волі Бога Отця силою Святого Духа через Діву Марію заради нашого спасіння відбулось зішестя і втілення Бога Сина, зачався і народився Ісус Христос — Боголюдина, Посередник між Богом і людьми, Спаситель. Своєю праведністю Він переміг гріх, жодного разу не вчинивши його за свого земного життя. Добровільно сприйнявши тління, страждання і смерть, Він переміг їх силою свого Божества в своєму розп'ятті на хресті і воскресінні.

Після свого вознесіння на небеса до Бога Отця Ісус Христос надіслав своїм учням Духа Святого і таким чином створив єдину, святу, соборну і апостольську Церкву — спільноту віруючих, об'єднаних з Ним істинами віри, правилами і образом життя, священством, богослужіннями, таїнствами, через які вірним подається Божа благодать. Благодаттю християни називають всесильну дію Божу, якою Він наvertsає, рятує, очищає, освячує, преображає людину, якщо та цього хоче. В Церкві всі бажаючі мають можливість через ввірені їй засоби спасіння долучатися до благодаті, уподібнюватися Ісусу Христу та

поєднуватися з Ним. Церква є «Тіло Христове» (1Кор. 12:27), Христос — глава, а віруючі — члени цього тіла. Вільний вибір «за» чи «проти» Христової Церкви і є головним змістом історії з моменту П'ятидесятниці аж до другого пришествя Спасителя.

Християни очікують, що після того, як до Церкви ввійдуть всі віруючі і людство очолюване людиною гріха (антихристом) внаслідок примноження беззаконня опиниться на грані самознищення, здійсниться друге пришествя Ісуса Христа. Він з'явиться не в скромному вигляді єврейського вчителя, але в усій своїй Божественній славі і силі, разом з усіма праведними ангелами і святими, воскресить всіх померлих і преобразить всіх живих. Тоді відбудеться остаточний і страшний суд над всіма людьми, за яким праведні згідно свого земного життя наслідують вічне блаженство з Богом, а грішники — нескінченні муки. Адже, Бог є справедливий Суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає. Врешті не буде ані гріха, ані тління, ані смерті, але буде оновлене досконале творіння, «нове небо і нова земля, на якій пробуває правда» (2Пет. 3:13; Іс. 65:17), і «Бог буде все в усьому» (1Кор. 15:28). Так усе створене суще досягне своєї кінцевої істинної мети — безкінечної і нерозривної єдності з Богом. Так настане вічне торжество, слава і царство Бога. Так, як вірять християни, виповниться любов Божа до свого створіння.

6. Християнська духовна практика

Християнський образ життя полягає в особистому спілкуванні з Богом, виконанні Його заповідей. Головною і найбільшою заповіддю, яка обіймає всі інші, є двоєдина заповідь любові до Бога і ближнього:

«Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе. На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Мф. 22:36-40).

Ці заповіді спочатку були конкретизовані в десяти старозавітних заповідях пророка Мойсея:

1. Я Господь, Бог твій, Який вивів тебе з землі Єгипетської, з дому рабства; нехай не буде в тебе інших богів перед лицем Моїм.

2. Не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі, і що на землі внизу, і що у воді нижче землі; не поклоняйся їм і не служи їм, бо Я Господь, Бог твій, Бог ревнитель, Який карає дітей за провину батьків до третього і четвертого роду тих, які ненавидять Мене, і творить милість до тисячі родів тим, що люблять Мене і дотримуються заповідей Моїх.

3. Не промовляй імені Господа, Бога твого, марно, тому що Господь не залишить без покарання того, хто промовляє ім'я Його марно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його; шість днів працюй і виконуй (у них) усякі справи твої, а день сьомий — субота Господу Богу твоєму: не роби в цей день ніякої справи ні ти, ні син твій, ні дочка твоя, ні раб твій, ні рабиня твоя, ні худоба твоя, ні прибулець, який в оселях твоїх; бо за шість днів створив Господь небо і землю, море й усе, що в них, а у день сьомий спочив; тому благословив Господь день суботній і освятив його.

5. Шануй батька твого і матір твою, (щоб тобі було добре і) щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі.

6. Не вбивай.

7. Не перелюбствуй.

8. Не кради.

9. Не говори неправдивого свідчення на ближнього твого.

10. Не бажай дому ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, (ні поля його,) ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, (ні всякої худоби його,) нічого, що у ближнього твого (Вих. 20:2-17; Втор. 5:6-21).

Ісус Христос остаточно удосконалив Закон Мойсея, доповнивши його Заповідями блаженства:

1. Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.

2. Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.

3. Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю.

4. Блаженні ті, що прагнуть і жадають правди, бо вони наситяться.

5. Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.

6. Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.

7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

8. Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне.

9. Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас і гнатимуть, і зводитимуть на вас усяке лихослів'я та наклепи через Мене. Радуйтеся і веселіться, бо велика нагорода ваша на небесах: так гнали і пророків, які були до вас (Мф. 5:3-12, Лк. 6:20-23).

Практичне виконання заповідей Божих є шляхом праведності чи добродієчності. Всі християнські добродієчності є втіленням єдиної універсальної чесноти — любові. Любов розуміється як особисте поєднання з Богом і ближніми через цілковиту жертвовну самовіддачу. Досконалим втіленням любові є Ісус Христос, в уподібненні якому і полягає сутнісний зміст життя християнина.

Оскільки грішні люди власними силами не спроможні досягти не те що християнської досконалості, але й елементарного рівня праведності, вони потребують благодатної допомоги від Бога. Для отримання Божої благодаті християни використовують ті засоби, якими володіє Церква.

Першим з них є молитва, яка є особистим спілкуванням з Богом Отцем через Ісуса Христа в Дусі Святому. Христос закликає віруючих молитися завжди, за усіх життєвих обставин. Головною християнською молитвою є молитва «Отче наш», яка була дана самим Христом як вірець для наслідування.

«Отче наш, Суццй на небесах! Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє; нехай буде воля Твоя, і на землі, як на небі. Хліб наш насущний дай нам на цей день; і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого» (Мф. 6:9-13, Лк. 11:2-4).

Іншими необхідними засобами отримання благодаті для всіх християн, за виключенням частини протестантів, вважаються таїнства — встановлені Христом церковні священнодійства, в результаті яких Бог дарує віруючим свою благодать. Виділяють сім основних таїнств.

1. Хрещення — таїнство, в якому віруючий при триразовому зануренні в воду в ім'я Отця, Сина і Святого Духа очищається від гріхів і благодатно народжується у Христі як член Церкви.

2. Миропомазання — таїнство, в якому через помазання тіла освяченим миром віруючий отримує дари Святого Духа, необхідні йому для укріпленні і зростання в духовному житті.

3. Сповідь чи покаєння — таїнство, в якому віруючий перед священиком щиросердно просить Бога очистити його від скоєних гріхів і отримує прощення від імені Ісуса Христа.

4. Євхаристія чи причастя — головне християнське таїнство, в якому віруючий споживає самі людські Тіло і Кров Ісуса Христа заради поєднання з Богом.

5. Священство — таїнство, в якому через єпископське покладання рук благодаттю Божою віруючий возводиться в сан священнослужителя — диякона, священника, єпископа.

6. Шлюб чи вінчання — таїнство, в якому Бог благословляє взаємну згоду нареченого і нареченої, утворюючи християнську сім'ю, в якій вони стають однією плоттю за образом Христа і Церкви.

7. Єлеосвячення чи соборування — таїнство, в якому Бог через помазання тіла освяченим єлеєм дарує віруючому свою благодать для душевного і тілесного зцілення.

Необхідною складовою духовного життя християнина також є непримиренна аскетична боротьба з гріховними страстями (звичками до гріха) задля їх викорінення і насадження протилежних їм добродішностей. Християнська аскетика нараховує вісім основних страстей з супротивними їм чеснотами:

1. Гордіня проти смирення.
2. Марнославство проти скромності.
3. Срібллюбство проти милостині.
4. Гнів проти милості.
5. Блуд проти цнотливоїсті.
6. Червоугодництво (обжерливість) проти посту.
7. Зневіра проти віри в Бога.
8. Сум проти радості.

Гріховні страсті та протилежні їм чесноти являють собою два антагоністичні шляхи: один — до рабства дияволу і вічної загибелі, інший — до свободи у Христі і вічного спасіння. Повсякчасний вибір між ними, вважають християни, є невідхильною ключовою проблемою життя кожної людської особистості.

7. Напрями християнства

Основними напрямками християнства є давньосхідне християнство, православ'я, католицизм і протестантизм.

Давньосхідне християнство — це давні східні церкви, які не визнають рішень Халкідонського та всіх наступних Вселенських соборів православної і католицької церков. До давньосхідних церков, які підтримують євхаристійне спілкування, відносять: Вірменську апостольську церкву, Коптську православну церкву, Ефіопську православну церкву, Еритрейську православну церкву, Сирійську православну церкву та Індійську Малабарську православну церкву. На відміну від ортодоксального діафізитства в христології вони стоять на позиції монофізитства чи міафізитства, тобто сповідають у Христі не дві (Божу і людську), а одну Божественну природу.

Особливе місце серед давньосхідних церков займає Асирійська церква Сходу, яка сповідує несторіанство; тому визнає лише два перших Вселенських собори та не має євхаристійного спілкування з жодною іншою церквою.

Православ'я — єдина християнська спільнота, що існує в межах близько 30 помісних (автокефальних, автономних, самоврядних) церков, які сповідають єдине віровчення і перебувають у євхаристійному спілкуванні. Кожна з помісних церков очолюється синодом (собором) єпископів, які вважаються спадкоємцями благодатних дарів і влади Христових апостолів (апостольська спадкоємність).

Згідно власного віровчення Православна Церква — це єдина, свята, соборна і апостольська Церква, яка заснована і очолюється самим Ісусом Христом, неухильно зберігає благодатну апостольську традицію віри і життя, найточніше дотримується догматів і канонів семи Вселенських соборів, безкомпромісно протистоїть будь-яким відхиленням від богоодкровенної істини. Сутнісними ознаками ортодоксальної теології є: виключна орієнтація на Святих Отців — людей, вчення яких було безпосереднім виявом їх святого християнського життя; несприйняття будь-яких зовнішніх авторитетів як непомильних речників істини; проголошення соборного розуму Церкви, всього народу Божого — носієм та охоронцем богоодкровенної істини; реальне розрізнення у Бога нествореної Божої дії (енергії), недосяжної Божої сутності як її джерела та трьох Божих іпостасей як її суб'єктів; учення про цілковите поєднання з Богом по благодаті (обоження) як мету християнського життя.

Організаційною особливістю православ'я є чіткий ієрархічний розподіл віруючих на мирян і духовенство, яке в свою чергу розподіляється на три священні сани — дияконів, священників і єпископів. Також духовенство поділяється на біле (одружені диякони і священники) та чорне (представники всіх трьох священних санів, які прийняли чернецтво і дали обітницю безшлюбності). Виняткову роль в Православній Церкві виконує монашество, яке утворює дуже впливову верству віруючого народу.

Ідеалом православної аскетичної образ життя є подвижницько-монашеський образ життя, в основі якого — безкомпромісна боротьба з гріховними страстями заради досягнення святості (божественної досконалості) у Христі. При цьому велике місце відводиться практиці молитви Ісусової (ісихазму): «Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного».

Серцевиною православного богослужіння є таїнство Євхаристії. Поклоняючись єдиному Богу, православні почитають хрест, Богородицю, ангелів, святих, їх моцці, ікони та інші святині. Сподіваючись на безкінечне милосердя Боже, моляться за померлих єдиновірців.

Католицизм — єдина централізована християнська спільнота, очолювана Папою Римським. Остаточно сформувалась в середині XI ст. внаслідок відходу від православної церкви. Центром католицизму є держава-місто Ватикан у Римі, а органом управління — Святий Престол (Папа Римський разом з Римською курією). Сучасна Католицька церква включає в себе як церкви латинського обряду (Римо-католицька церква), так і уніатські церкви східних обрядів. У сучасному світі діють близько 30 католицьких церков східного обряду — вірменського, маронітського, сирійського, коптського, халдейського, грецького або слов'яно-візантійського. До останнього різновиду належить і Українська греко-католицька церква.

Специфічними положеннями католицького віровчення є: вчення про Папу Римського — наступника апостола Петра (князя апостолів), на якому Христос збудував свою церкву, намісника Христа на землі, видимого главу церкви, пастиря і вчителя всіх християн; догмат про непомильність всіх рішень Папи Римського в справах віри і моралі, які він проголошує урочисто *ex cathedra* (з кафедри), їх обов'язковість для всіх християн; догмат про походження Святого Духа не лише від Бога Отця, але і від Бога Сина (*Filioque*); реальне розрізнення у Бога лише сутності та іпостасей, заперечення наявності Божої

енергії; вчення про створеність спасаючої благодаті; вчення про індульгенцію як звільнення людини від тимчасової кари за розкаяні і прощені гріхи, що здійснюється церквою, яка правомочно розподіляє плоди викуплення і роздає задоволення зі скарбниці заслуг Христа і святих; вчення про невичерпну скарбницю надналежних добрих справ, яка утворилася в результаті заслуг Христа, Богоматері і святих, знаходиться у розпорядженні церкви і дає їй право надавати індульгенції; догмат про чистилище — особливе місце-стан між раєм і пеклом, до якого потрапляють душі грішників, що покаялись, але не заслужили спасіння за свого земного життя, для того щоб увійти до раю, вони очищуються там від гріхів спеціальним вогнем; догмат про непорочне зачаття Діви Марії та догмат про її тілесне вознесіння на небо.

Канонічно-організаційними особливостями католицизму є обов'язкова безшлюбність всього духовенства (целібат), наявність інституту кардиналів окрім інших священницьких ступенів (дияконів, священників, єпископів), діяльність розгалуженої системи монашеских орденів, визнання Вселенськими чотирнадцяти соборів, які були скликані католицькою церквою після її відходу від православої.

Протестантизм — напрям християнства, який відокремився від католицизму внаслідок релігійно-суспільного руху Реформації започаткованого Мартіном Лютером на початку XVI ст. В зв'язку з чисельними поділами являє собою умовну і доволі строкату сукупність християнських спільнот: лютеранство (євангелічне християнство), кальвінізм (реформатство), англіканство, баптизм, харизмати, методизм, адвентизм, п'ятидесятництво тощо.

Всі протестанти поділяють наступні базові богословські положення. Внаслідок гріхопадіння людина спотворила в собі образ Божий, стала абсолютно гріховною і не здатною творити добро. Тому вона нічого не може зробити для власного спасіння. Спасіння можливе тільки силою Божого втручання. Спасіння людини здійснюється викупною жертвою Ісуса Христа лише по милостивому дару Божої благодаті (*sola gratia*) без жодних людських заслуг. Людина спасається виключно особистою вірою у викупну жертву Ісуса Христа (*sola fide*) незалежно від будь-яких добрих справ. Єдиним джерелом віри є Священне Писання (*sola Scriptura*), читати і тлумачити яке має право кожен віруючий. При цьому заперечується священний авторитет церковного Передання, як і самої Церкви в справі розуміння Божого Одкровення. Заперечується католицька концепція

надналежних заслуг, в зв'язку з чим не визнається існування чистилища як особливого місця посмертного перебування людських душ.

В організаційному плані відкидається особливий стан духовенства як зайвий і шкідливий посередник між Богом і віруючими. Натомість проголошується рівне священницьке достоїнство всіх віруючих перед Богом. Тому церковна ієрархія і монашество заперечуються, замість покаяння перед священнослужителями і відпущення ними гріхів наголошується на безпосередньому покаянні перед Богом. Підкреслюється, що єдиним посередником між Богом і людиною є Ісус Христос (*solus Christus*).

Протестанти виступають за спрощення та здешевлення культу, відкидають молитву за померлих, шанування Богородиці, ангелів і святих, почитання мощей, ікон та інших святинь. Все це є виявом протестантської доктрини *solī Deo gloria*, згідно якої людина повинна шанувати і поклонятися лише одному Богу. Чільне місце в протестантських богослужіннях займають читання Біблії і проповідь, які супроводжуються індивідуальними і колективними молитвами, співом псалмів і релігійних гімнів. Служби ведуться на місцевих мовах.

Для протестантів характерне прагнення чітко відокремити сфери особистого духовного і суспільного світського життя. Тому вони виступають за свободу совісті, відокремлення церкви від держави, інші ліберально-демократичні цінності. Тим самим протестанти претендують на повернення до ідеалу первісного євангельського християнства, що в реальності приводить до релігійного індивідуалізму і суб'єктивізму.

Розділ VI. Іслам

1. Особливості становлення ісламу 2. Коран і Суна 3. Особливості віровчення і культу 4. Течії ісламу 5. Мусульманське право 6. Іслам в Україні

1. Особливості становлення ісламу

Іслам є однією з трьох світових релігій. Слово «іслам» перекладається з арабської як «покірність» і означає цілковите посвячення себе Богу. Виникнення, розвиток і поширення ісламу пов'язані з історією арабів та інших народів Середнього Сходу, Азії, Африки й частково Європи.

Виникнення та становлення ісламу пов'язане як з впливом монотеїстичних релігій (іудаїзму та християнства), так і з еволюцією релігійної свідомості жителів Аравійського півострова. До появи ісламу бедуїни Аравії жили великими родоплем'яними спільнотами і вели кочовий спосіб життя. Мека, Ясріб та інші міста були їх торговельними і релігійними центрами. В цих містах проживали сім'ї торговців, деякі з яких були очільниками бедуїнських племен. Бедуїни вірили в багатьох богів (ал-Лат, ал-Уза, Манат та ін.), які уособлювали небесні тіла (Сонце, Місяць) та смисложиттєві ситуації людини (смерть, любов, дружба). На чолі бедуїнського пантеону стояв вищий божественний творець — Аллах (Бог). Богом присвячувалась велика кількість святилищ, головне з яких святилище з «чорним каменем» (гіпотетично метеоритом) знаходилося в м. Мека і через свою форму називалося Кааба (куб). Цьому каменю давні араби вклонялися як дару від Бога Аллаха. Під впливом іудаїзму та християнства на теренах Аравії виникає рух ханіфів (в пер. з араб. «пророків»), які виступали з критикою язичницького багатобожжя і закликали співвітчизників прийняти віру в єдиного істинного Бога.

В 570 р. в м. Мека в знатній торговельній сім'ї народився Мухамад, якому судилося стати засновником ісламу. В ранньому дитинстві він залишився сиротою і був вихований своїм дядьком Абу-Талібом. В 12 років разом зі своїм дядьком він здійснює торговельну подорож до Сирії. В зрілому віці він став управляючим у однієї багатой вдови Хадіджі, яка згодом стала його першою дружиною. Сімейне оточення Хадіджі справило великий вплив на енергійного та обдарованого Мухамада. Після

одруження він поступово віддаляється від господарських справ і, відчуваючи незадоволення сучасною йому релігією арабів, віддається пошукам єдиного істинного Бога. В цей час він любив усамітнюватися в пустелі для релігійних роздумів і споглядань.

Згідно з ісламським переданням, коли Мухамаду виповнилося сорок років (610 р.), він пережив видіння ангела. Ангел, наказав йому читати книгу. Мухамад, будучи неписьменним, відмовився. Тоді ангел повторив наказ і почав читати сам, а Мухамад став за ним повторювати. Коли він повернувся до дому і розповів про все дружині, вона підтримала його і запевнила в тому, що він є справжнім пророком.

Спочатку проповідь Мухамада мала переважно негативний, засуджуючий характер. Основна увага в ній приділялася засудженню багатобожжя його співвітчизників, жахливим покаранням за це від єдиного Бога, майбутньому воскресінню мертвих і Страшному Суду. Така проповідь не сподобалася більшості жителів Меки, Мухамад хотіли навіть вбити і тому він був змушений разом зі своїми шанувальниками переселитися до м. Ясріб, жителі якого запросили його до себе очолити громаду. Це сталося в 622 р. Ясріб здавна конкурував з Мекою у торговельному та політичному відношеннях. Згодом це переселення назвали Хіджрою, його дата стала вважатися початком ісламського літочислення, а м. Ясріб перейменували в Медину (місто Пророка).

Зміст проповіді Мухамада в Медині мав переважно релігійно-політичний характер, а його діяльність тут мала основоположне значення для подальшої історії арабів і всього ісламського світу. Мухамад проголосив виключну єдність Бога (Аллаха), Творця всесвіту і справедливого Суддю людства; оголосив священну війну ідолопоклонству своїх співвітчизників; сформував та упорядкував арабське суспільство як ісламську громаду відданих Аллаху мусульман — уму (спроби інкорпорації місцевих єврейських і християнських спільнот не були вдалими); організував ісламське військо; в результаті завоювання Меки (630 р.) та союзних договорів з місцевими вождями об'єднав всі до того роз'єднані арабські племена під знаменами ісламу.

Протягом життя у Мухамада було 11 дружин і декілька дочок (всі сини померли в ранньому дитинстві). Мухамад помер в 632 р. Започаткована ним релігія ісламу

визначила не лише релігійну віру арабів, але також стала основою соціально-політичного, правового, побутового та культурно-мистецького життя всіх мусульман незалежно від національної приналежності.

На сьогодні іслам за чисельністю своїх послідовників є другою після християнства світовою релігією. В світі нараховується близько 1,3-1,4 млрд. мусульман. В 28 державах (Єгипет, Саудівська Аравія, Іран, Пакистан та ін.) іслам є державною релігією. Теорії своєрідного «ісламського шляху» розвитку в сучасному світі пропагуються такими міжнародними організаціями як Організація ісламської конференції (з 2011 — Організація ісламського співробітництва), Всесвітній ісламський конгрес та ін.

2. Коран і Суна

Іслам можна назвати релігією священної книги Корану. Коран вважається не створеною людиною, вічною небесною книгою, яка була сповіщена Мухамаду ангелом Джебраїлом в місяць Рамадан. Мусульмани вірять, що книга, яку вони читають, є точною копією оригіналу, який знаходиться на небесах. Згідно історичних даних Коран набув сучасного вигляду в роки правління третього наступника (халіфа) Мухамада, Османа (644-656), після того як до тексту були внесені матеріали зібрані попередніми халіфами, а всі альтернативні списки Корану були конфісковані та знищені. До Корану ввійшли проповіді Пророка, які набули широкого розповсюдження як в усній, так і в письмовій формі. Текст Корану розподіляється на 114 глав (сур), кожна з яких має власну назву і поділяється на вірші (аяти). Сури, за виключенням першої найкоротшої, розташовані не в хронологічному чи то в логічному порядку, а механічно, за обсягом — по низхідній від найдовшої до коротшої. Вся гігантська релігійна, художня, філософська література мусульман, яка складає писемну традицію ісламу, заснована на Корані.

Другим менш авторитетним порівняно з Кораном джерелом ісламського віровчення та практики є Суна, тобто ісламське передання, в якому зафіксовані розповіді (Хадиси) про вчинки та слова Мухамада в тих чи інших життєвих ситуаціях. Призначенням Суни є правильне тлумачення богоодкровенного Корану та його

доповнення у тих випадках, коли в Корані прямо нічого не говориться щодо того чи іншого питання мусульманського життя.

Наука, яка навчає людину виводити з Корану та Суні релігійні правила, що мають характер чіткого закону, в ісламі називається «фігх»; а релігійно-правові школи, які сформувалися в межах цієї науки — мазгабами. При з'ясуванні істинних положень віровчення та практики мусульмани керуються двома базовими методами — методом загальної згоди спільноти (іджма) та висновку за аналогією (кіяс). При цьому аксіоматичним вважається положення, що вся мусульманська спільнота одноголосно не може прийняти хибну думку, і таким чином є непогрішною в питаннях віровчення.

3. Особливості віровчення і культу

Основними положеннями віровчення ісламу є:

- єдність та недосяжна трансцендентність Бога;
- віра в ангелів;
- віра в безпосередній вплив Бога на історію людства через пророків. Вважається що Алаг послав 124 тис. пророків до всіх народів. До них відносяться пророки Старого Завіту та новозавітний Іса (Ісус). Найвищим з пророків є пророк Мухамад.

- визнання Тори, Псалтиря та Євангелія як богоодкровенних пророчих книг, проте частково спотворених людьми. З цим пов'язана віра у виключність і перевагу над ними Корану;

- віра у воскресіння мертвих і майбутній суд Божий;
- віра в абсолютне передвизначення Богом життя людей (кішмет).

Мусульманське благочестя визначається так званими п'ятьма стовпами ісламу:

1. Сповідання віри «Немає Бога, окрім Аллаха, і Мухамад пророк Його»;
2. П'ятиразова щоденна молитва (намаз);
3. Милостиня та добрі справи (закят);
4. Піст протягом місяця Рамадан, який передбачає утримання від будь-якої їжі та пиття від сходу до заходу Сонця (ураза);

5. Священне паломництво до Меки (хадж), протягом якого мусульмани відвідують священні місця ісламу, де повторюють дії Мухамада, який в свою чергу дав приклад відтворення історії Авраама та деяких дій Агарі.

На основі положень віровчення та практики благочестя в ісламі формується система цінностей, якій цілковито має слідувати кожен вірний мусульманин. Мусульмани вірять, що ці цінності сповіщені Самим Богом і зафіксовані в Його Одкровенні — Корані, і тому є абсолютно істинними. Для ісламу визначальне значення мають правильне віровчення та зовнішня поведінка людини, які не можливо відокремити одне від одного. В свою чергу внутрішні душевні переживання мають другорядне значення.

До особливостей ісламського світогляду належать, зокрема:

- привілейований статус чоловіка порівняно з жінкою, яка повинна жити в послуху чоловікові, займатися сімейними справами і не приймати участі у публічному суспільному житті.

- дозволене багатоженство (до 4-х дружин). Шлюб носить чисто юридичний характер, розлучення залежить від волі чоловіка та жінки;

- повага до життя, честі і власності єдиновірних при одночасній політичній і економічній дискримінації невірних (в ісламських державах);

- виправдання священної війни (джигаду) з метою боротьби з гріховними страстями, покарання злих правителів, захисту та розповсюдження віри;

- визнання інституту рабства, яке в Новітній час було відмінене лише під тиском міжнародних організацій (наприклад, в Саудівській Аравії в 1962 р.).

4. Течії ісламу

Іслам дуже рано розколовся на два великі напрями — сунітів і шиїтів. Каменем спотикання для них стали не питання віровчення, благочестя та культової практики, а питання наслідування верховної влади Пророка в мусульманській громаді (умі).

Сунітський іслам (від араб. «суна» — шлях, зразок, приклад), якого дотримується переважна більшість сучасних мусульман (близько 90%), залишився вірним основним положенням Корану. Суніти стверджували, що для релігійно-політичних вождів

мусульман (халіфів) не має необхідності бути у кровній спорідненості з сім'єю пророка Мухамада. Халіф має бути відданим ісламу і повинен обиратися громадою віруючих. Сунізм відрізняється від шіїзму також характером свят, принципами юридичних рішень, ставленням до іновірців, деталями молитви тощо. В ньому функціонують чотири релігійно-правові школи (мазгаби): ханафітська, малікітська, шафіїтська, ханбалітська. Сунізм не є централізованим релігійним напрямом. В цілому представників сунізму досить схематично можна поділити на дві течії — салафітів та суфіїв. У ХІХ і ХХ виникли реформаційні та модерністські напрями.

Салафія (від араб. «предки, попередники») — течія, представники якої закликають цілком орієнтуватися на образ життя та віру ранньої мусульманської громади, на праведних предків (пророка Мухамада та його сподвижників), відкидаючи всі пізніші нововведення (біда). Трьома опорами салафії вважаються Священний Коран, Достовірна Суна та розуміння перших двох стовпів в згоді з розумінням праведних попередників (сподвижників пророка та їх послідовників). Не опертя на третю опору є причиною збочень та помилок всіх інших ісламських течій.

Визначальним догматом салафії є віра в єдиного Бога (таухід). Тому салафіти виступають за очищення ісламу від будь-яких нововведень, які на їх переконання суперечать цій вірі. Зокрема, наголошується на неприпустимості паломництв до могил святих та відзначення дня народження пророка Мухамада. Заперчується будь-яке посередництво між Аллаґом і людиною чи-то з боку шкіл чи-то з боку вчених-теологів. Відкидаються методи символіко-алегоричного тлумачення Корану. Будь-які політичні розбіжності в ісламській громаді оцінюються як розкол та порушення ісламської єдності.

До салафітів зокрема відносяться Ібн Таймійя, ваххабіти, ідеологи асоціації «ал-Іхван ал-муслімун». В релігієзнавчій літературі ідеологія салафітів характеризується такими термінами як «традиціоналізм», «фундаменталізм», «ісламізм».

Сучасний ісламізм походить від середньовічної ідеології, сформульованої в працях сирійського богослова Ібн Таймії (в ХІІІ ст.). У ХVІІІ ст. за умов послаблення ісламського світу, його активної колонізації та експлуатації з боку європейських держав ця ідеологія була розвинута аравійським реформатором Мухаммадом Ібн Абд аль-Вагабом. В своєму остаточному і найбільш радикальному антизахідному вигляді

ісламізм постав в працях Саїда Кутба (1906-1965 рр.) відповідно до глобалізаційних реалій ХХ ст. На сьогодні ісламізм переважно репрезентований такими релігійно-політичними організаціями як «Брати-мусульмани», «Джамаат ісламія», «Хізб ут-Тахрір».

В даний час, зазнавши ряду суттєвих трансформацій, вахабізм чи ісламізм набув світового характеру, переслідуючи при цьому такі цілі, як запровадження ісламських принципів у громадсько-політичному житті з наступним утворенням «ісламської» держави, встановлення ісламського світового порядку. У громадсько-політичній сфері вагабіти проповідують перевагу духовної влади над світською або їх повне злиття. Їм властивий фанатизм, екстремізм у боротьбі з політичними супротивниками. Чільне місце в ідеології руху посідає ідея священної війни проти невірних (джигаду). Вахабіти не задовольняються духовною владою і претендують на верховну політичну владу в усьому світі.

У самому вахабізмі помітні дві основні течії — помірна і радикальна. Прихильники помірної акцентують увагу переважно на відродженні ісламських цінностей, моральності, проповідництва. Радикали прагнуть до реалізації своїх прагнень радикальними насильницькими методами здебільшого в суспільно-політичній сфері. Провести чітку межу між цими течіями важко. Швидше за все спрямованість того чи іншого угруповання залежить від особистих якостей їхніх лідерів.

Релігійно-містичною, аскетичною альтернативою ісламізму в середині сунітського ісламу є суфізм, який зосереджується головним чином на внутрішньому світі людини на її особистому спілкуванні з Алаґом. Як окрема течія суфізм зародився у VIII ст і отримав широке розповсюдження серед народів Близького та Середнього Сходу, від Північно-Західної Африки до північних околиць Китаю та Індонезії. Він укорінений серед народів колишнього Радянського Союзу. Це духовно-етична традиція татар, таджиків, узбеків, киргизів та інших народів Центральної Азії, Північного Кавказу, кримських татар. Суфізм традиційно існує у формі специфічних релігійних об'єднань — тарікатів, які продовжують зберігати свої впливові позиції і сьогодні, відстоюючи переважно релігійний характер ісламу на протипагу радикальним ідеолого-політичним устремлінням ісламізму. Типовими рисами

практики суфіїв (інша назва «зуххад» — аскети, подвижники) вважаються роздуми над сенсом тексту Корану, цілковите слідування розпорядженням Алага та Суні пророка Мухамада в повсякденному житті, багаторазові додаткові молитви, пильнування і пости, звільнення від всього мирського, благочестя в повсякденному житті на основі ретельного розрізнення дозволеного від забороненого, надії на волю Божу (таваккуль), стійке перенесення страждань і позбавлень (сабр) і т.д. Якщо для ісламістів джихад є боротьбою за перемогу їхньої ідеології у всесвітньому масштабі, то для суфіїв — це головним чином внутрішнє прагнення до особистого духовного очищення, війна проти гріховних страстей.

Другим значним напрямом ісламу є шіїзм. Шіїти (від араб. «ші'а» — партія, угруповання) — це послідовники четвертого халіфа Алі, який був чоловіком однієї з дочок Мухамада. Вони виступали проти виборності халіфа, вважаючи, що духовна і політична влада повинна зберігатися в родині Пророка, в руках верховних правителів — імамів. Поступово в шіїзмі сформувалося уявлення про імамів як носіїв «божественної субстанції». Більшість шіїтів визнають 12 імамів з числа прямих нащадків Алі. Дванадцятий законний імам, як вірять шіїти, народився у 837 р., але після таємно зник і згідно волі Аллаха ще з'явиться як спаситель. Саме тоді нібито настане вік соціальної рівності, справедливості та загального благоденства.

Згодом в середовищі шіїзму формуються інші нові вчення, наприклад, ісмаїлізм, який фактично є самостійним ісламським напрямом. Сунітами головним чином є араби та турки, тоді як шіїтами переважно стали перси (іранці).

Однією з характерних ознак головним чином шіїтського ісламу є розвиток містицизму і спільнот монашеського типу. Цьому сприяло те, що в районах Середньої Азії (колишніх областях Візантійської імперії) проживала велика кількість християн-монахів, серед яких були популярні містичні неоплатонічно-гностичні вірування. Містицизм в ісламі виражається в спробі людини поєднатися з Богом завдяки вивченню Корану, послуху духовним наставникам (старійшинам) і використанню містичної практики «зікр». «Зікр» є детально розробленим ритуалом і технікою молитви, яка супроводжується зосередженим перерахуванням «імен» Бога. Приймаючи спеціальні пози тіла, регулюючи дихання та певним чином концентруючи

свідомість, подвижник повинен цілковито поєднатися з Аллахом, позбувшись свого егоїстичного «я».

Містики в ісламі називаються суфіями або дервішами (жебраками), а їх вчення — суфізмом. Протягом IX — XIV століть утворилося 12 головних шкіл суфізму, які відрізняються особливостями уставу та молитовної практики (зікру). У багатьох братствах колективний зікр включає певний вид екстазу, який досягається участю в своєрідному танці. Послідовники відомого філософа-суфія та поета Джалаледіна Румі називалися дервішами, які кружаться. Обертання навколо себе під музику приводить їх до екстатичного стану, який вони тлумачать як з'єднання з Богом.

5. Мусульманське право

Всі сторони життя мусульманської спільноти регламентовані релігією. Гарантом дотримання віровчення ісламу та виконання його практичних заповідей виступає єдина релігійна, етична і правова система ісламського судочинства — шаріат, який до сьогодні офіційно діє в деяких мусульманських державах: Саудівській Аравії, Ірані, Пакистані, Нігерії та ін. Приписи шаріату перш за все стосуються культової практики, домашнього та сімейного життя, правових і політичних відносин. На відміну від християнства іслам не розрізняє світську та духовну владу. Вони для нього є принципово єдиними та нероздільними.

Значною частиною шаріату є так звані очисні закони, тобто закони, виконання яких обов'язкове для дотримання ритуальної чистоти. Вони мають багато спільного з іудейськими очисними законами. Так тілесний контакт з покійником і статеві стосунки вимагають після себе ритуального омовіння всього тіла. Свинина й усяка тварина, забита не за ритуальними приписами, забороняється для вживання в їжу. Разом з іудаїзмом іслам забороняє вживання тваринної крові.

В кримінальних законах шаріату при вбивстві або тілесних ушкодженнях замість кровної помсти передбачаються відповідні грошові штрафи жертві або її родичам. Крадіжка цінних речей за певних умов карається відсіканням руки.

Стосовно шлюбу іслам обмежив кількість законних жінок чотирма. За законами шаріату жінка повинна ховатися в приміщенні і в присутності інших чоловіків закриватися покривалом, що безумовно утруднює участь жінки в суспільному житті.

Шаріат досить докладно регулює відношення мусульман до немусульман, серед яких виокремлюються невірні (язичники) та люди Писання (іудеї, християни, зороастрійці). Щодо перших шаріат заповідає безкомпромісну боротьбу, включаючи насильницькі методи, заради їхнього навернення; щодо других передбачається їх державно-політичне підпорядкування, дозвіл дотримуватися свого віровчення та культової практики при дискримінаційних податках і політичній практиці.

Незалежно від сфери життєдіяльності шаріат розподіляє людські вчинки на обов'язкові, вживані, дозволені або нейтральні, негідні та абсолютно заборонені; визначає міру обов'язковості того чи іншого припису для окремої особи, групи осіб чи всієї мусульманської спільноти. Наприклад, заповідь священної війни (джихаду) не вважається індивідуальним обов'язком, але вона є обов'язковою для громади, яка повинна виконувати її лише в тому випадку, коли її законний голова буде закликати до цього.

6. Іслам в Україні

Іслам в Україні має давню історію, є невід'ємною складовою релігійного життя суспільства і сьогодні розвивається з великим динамізмом. Масово поширений переважно в Криму, який було ісламізовано в часи панування Золотої Орди. В період Кримського ханства іслам мав найбільш сприятливі умови для розвитку: цілковиту державно-політичну підтримку, розгалужені культову та освітню системи. У подальшому в часи Російської імперії розвиток ісламу штучно обмежувався з боку влади. Найбільших переслідувань ісламське населення зазнало за часів Радянського Союзу, який проводив атеїстичну політику в сфері релігійного життя. Трагедією кримсько-татарського народу стала його насильницька депортація після Другої світової війни. Нині в Україні відбувається інтенсивне відродження ісламського релігійного комплексу.

За даними Державного комітету національностей і релігій України, послідовники ісламу складають більшу частину етноконфесійних релігійних утворень нашої країни. За останні роки кількість громад і різноманітних об'єднань мусульман суттєво збільшилася і ускладнилася. На початок 2011 року загальна кількість мусульманських організацій становила — 1208; релігійних громад — 1193, що на 19 більше порівняно з попереднім роком; духовних навчальних закладів — 8 (в них навчається 326 слухачів); священнослужителів — 506 (40 із них — іноземці); недільних шкіл — 122; культових споруд — 272, будується ще 16; періодичних видань — 7.

Регіонами найбільшого поширення послідовників ісламу в Україні є Автономна республіка Крим, Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська області, м. Київ. Найбільша кількість громад і об'єднань мусульман знаходиться у Криму — 334, або 45,5% від загальної кількості в Україні. Практично всі кримські татари, яких налічується близько 270 тисяч (приблизно 10% населення автономії), вважають себе мусульманами. На Донеччині на початок 90-х років налічувалося близько 87 тисяч татар — переважно, вихідців з Поволжя.

Єдиної структури управління мусульмани не мають. Нині діють сім зареєстрованих автономних центри: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), яке очолює шейх Ахмед Тамім; Духовне управління мусульман Криму (ДУМК); Духовний центр мусульман України (ДЦМУ), фактичним керівником якого є Рашід Брагін; ДУМУ «Умма» (афільована з Аль-Раїдом); Духовний центр мусульман Криму (ДЦМК), РУНМОУ «Київський муфтіят» (керівник Канафія Хуснутдінов); Всеукраїнське Духовне Управління Мусульман «Єднання» (керівник Рінат Айсін).

Наявність в Україні декількох незалежних мусульманських центрів зумовлює суттєві суперечності між ними, зокрема, боротьбу за лідерство у мусульманському середовищі, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво мусульман як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набув тенденції розмежування мусульманських громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів. Проте керівники мусульманських громад не відкидають можливості спільного й узгодженого вирішення своїх проблем. Взаємини між мусульманами та представниками інших релігій загалом є цілком коректними.

Серед мусульманського духовенства, що повернулося з депортації, не було жодної особи з вищою чи середньою освітою. Запрошення місіонерів з Туреччини та відрядження на навчання до ісламських країн не вирішило кадрової проблеми. У зв'язку з цим зроблено значні кроки на шляху створення в Україні власної системи підготовки мусульманського духовенства. Діють медресе в Криму, Ісламський університет в Києві. На черзі поліпшення матеріальної бази духовних навчальних закладів та підвищення професійного рівня викладацького складу.

Мусульманські громади діють, як правило, у межах чинного законодавства, стоять на засадах української державності, протистоять проявам релігійного фанатизму та екстремізму.

Внаслідок обмеженої і незначної чисельності «етнічних» мусульман в Україні, відсутності єдиної централізованої системи управління громадами та об'єднаннями, конкуренції та змагання за лідерство між ними нині вплив мусульман України на громадсько-політичне життя є досить обмеженим. Мусульмани не є вагомим політичним силою у загальнодержавному масштабі. На регіональному ж рівні, переважно в Криму, мусульмани значно впливають на внутрішньополітичну ситуацію.

Основними тенденціями розвитку мусульманського середовища України є зміцнення позицій ісламу в нашій державі, посилення участі лідерів громад, об'єднань, організацій мусульман у громадсько-політичному житті країни.

Розділ VII. Нові релігійні течії

1. Неорелігії: поняття, причини виникнення і поширення 2. Неохристиянські релігійні течії 3. Синтетичні неорелігії 4. Саснтологічні неорелігії 5. Окультні вірування та практики

1. Неорелігії: поняття, причини виникнення і поширення

Адаптація релігії до соціальних змін в суспільстві, її активне входження у внутрішню та зовнішню політику є суттєвою ознакою сьогодення. В умовах глобалізаційних процесів сучасності, за яких стало можливим формування нового типу релігійності, відбуваються цікаві трансформації в творенні та сприйнятті ідеї Бога. Ці процеси мають вагомий вплив на духовну сферу сучасного суспільства. В умовах дестабілізації сучасної духовної сфери світу, яка народжена кризою ціннісно-нормативних систем як на макро-, так і мікросуспільному рівнях релігія виступає тим чинником, який намагається вирішити проблему “духовного вакууму” в суспільній свідомості. Релігія, значною частиною суспільства, визнається як сила, що здатна до його моральної стабілізації та оздоровлення. Тисячолітній досвід засвідчує, що релігія у суспільстві виконує не лише функцію віронавчання, але й значно ширші морально-виховні та психолого-компенсаторні функції, які нерідко досить тісно зливаються між собою. Безумовно, мається на увазі вплив традиційних церков. Тому в сучасному суспільстві найбільш поширеними залишаються християнські уявлення про Бога та церкву.

Однак, глобалізаційні процеси зробили світ “меншим”, значно інтенсифікували взаємопроникнення релігій на теренах різних країн світу, в т.ч. і в Україні. Це створило умови, за яких традиційні положення тієї чи іншої релігії в свідомості чималого загалу людей переплітаються та поєднуються з різними нетрадиційними релігійними, іноді деїстичними чи пантеїстичними, а також світськими науковими та практичними уявленнями. Сучасна релігійність характеризується досить високим рівнем синкретизму й універсальності. Це пов'язано з тим, що поряд з традиційно існуючими в світі релігійними напрямками та орієнтаціями з'являються та збільшують

свою чисельність нові релігійні течії, які досить помітно впливають на духовне життя нашого суспільства.

Нові релігійні течії (неорелігії, нетрадиційні релігії, нові релігійні вірування та культури) — це релігійні течії, які починають з'являтися і поширюватися в світі з другої половини XIX ст. в результаті діяльності реформаторів, які створюють новий релігійний комплекс з власним віровченням, культом, організацією, що свідомо протиставляється історично-успадкованим релігійним традиціям.

Неорелігії розмивають традиційну догматику історичних релігій, оскільки допускають новітні тлумачення загально визнаних віросповідних істин, синтезують різні релігійні традиції, декларативно прагнучи зняти міжцивілізаційне протистояння в світі. Крім того, вони трансформують сучасну свідомість людини, в результаті чого її релігійність стає, з одного боку, плюралістичною, міжкультуральною, науковною, прагматичною, а з другого — містифікованою, вузько сектантською.

В неорелігійних вченнях наявне розуміння цілісності світу, формування синкретичного, подібного до язичницького світогляду. Оскільки, за їх переконанням, все існуюче в світі знаходиться в межах певного кола, в т.ч. й ідея Бога, надприродне стає іманентне людині, саме їй ввіряється творення нової реальності. Тобто людина тепер розуміється як природна креативна істота, яка одночасно постає і богом, і вчителем. Багато нових засновників релігій безпосередньо оголошують себе божественними сутностями. Вони пропонують своїм послідовникам ставати творцями нової реальності.

Велика кількість існуючих в світі нових релігійних течій та напрямків наочно вказують на існуючу в суспільстві потребу в нетрадиційній відповіді на вічні питання сенсу людського буття. В результаті такого потужного пошуку духовних основ відбулося творення нового типу релігійності.

Специфічною ознакою нашого часу є не лише можливість необмеженого вибору релігій, духовних традицій, але і вільне поводження з духовними вченнями — аж до поєднання їх елементів одного з одним. Накопичується колективний досвід релігійного життя, побудованого виключно на власному релігійному відчутті.

2. Неохристиянські релігійні течії

В нових релігійних течіях християнського спрямування здійснюється спроба “оновлення” християнської аксіоматики, приведення її у відповідність з нагальними світоглядними запитам. Серед неохристиянських релігійних течій можна виділити наступні організації: Церква Ісуса Христа святих останніх днів (ЦІХСОД), Церква Христа, Церкви “Слово життя”, “Нове покоління”, “Перемога”, “Боже слово”, “Жатва”, “Повного Євангелія”, “Армія спасіння”, “Нове життя”, Новоапостольська церква, Церква Нового Єрусалиму (сведенборгці) та інші євангелізаційні та харизматичні рухи, що виникали в кінці ХХ ст.

Даним релігійним течіям загалом характерна критика ортодоксального християнства та окреслення власних світоглядних та догматичних позицій. При цьому харизмати не мають єдиного авторитету чи катехізису, в якому їх вчення було б викладено в чіткій логічній формі. Нерідко можна чути, що особливої доктрини у них бути не може, тому що все, у що вони вірять, опирається на текст Біблії.

Натомість, у сучасних харизматичних церквах, які називаються ще домінаційними церквами, церквами Повного Євангелія, або незалежними церквами, особливо наголошується їхня благодатність з таким термінологічним визначенням: харизма — дари Духа Святого; харизматик — той, хто вірить в дари благодаті; харизматичний рух — це напрямок у християнстві, послідовники якого вірять в дари Духа Святого (дари благодаті), які проявляються після хрещення Ним.

3. Синтетичні неорелігії

Наочним результатом глобалізації, безсумнівно, є поява синтетичних релігій, в яких відбувається поєднання елементів східних та західних традицій, давніх та сучасних культур, філософських, езотеричних і релігійних вчень. Прикладом тому є такі релігійні новоутворення, як Віра Бахаї, Товариство ведичної культури, Церква Уніфікації (Об’єднання) Муна, Велике Біле Братство, а також Духовна Валеологія.

На даному етапі характерним для них є поєднання різних елементів абсолютно відмінних релігійних вчень. Тут, так само, як і в релігіях біблійного кореня, заявлена претензія на володіння істиною. Відсутність же цієї істини в попередніх поколіннях

пояснюється тим, що знання про неї були принесені на землю тоді, коли людство стояло на порозі свого сходження і “вчителі із вищих світів” активно впливали на формування людини. Потім ці знання були частково втрачені в “процесі матеріалізації людини”, а частково розсіяні по всій планеті. А щоб конкретизувати такий підхід, розглянемо розуміння Бога в посібнику “Духовна валеологія”, який, до речі, рекомендований Міністерством загальної та професійної освіти Російської Федерації як навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів.

Їх автор, Ілья Максимович, навчає нове покоління тому, що “Бог живе, приносячи себе в жертву, заради сукупності форм, які живуть у Всесвіті”. Тому Бога слід сприймати в трьох лицах: в Доброчесності, Милосерді та Любові. Саме в цих трьох поняттях закладений смисл Законів Причин та Наслідків. В Причині закладена передумова до дії, а Наслідок є результатом дії. Таким чином, в нашій свідомості зароджується Доброчесність, Милосердя та Любов, тому що Він, Творець, частину якого ми складаємо, вміщує нас в своєму Організмі, надає нам право та можливість “доростати” до Його Свідомості. Саме тому Бога ніхто ніколи не бачив, не бачить і бачити не може. Таке б могло статися лише за умови, що ми б вийшли за межі Його організму і віддалилися на значну відстань. Отже, чим вище людина піднімається в своїй еволюції, тим ближча вона до Істини, тим ширші наші інтереси, тому що саме в процесі пізнання, через посередництво творення, проявляється мета та сенс, заради яких людина, як і Бог, існують.

Слід зауважити, що в даному вченні людині надається високого статусу, оскільки інтереси Бога та людини “збігаються, тому що Ми Єдині”. Ця єдність безкінечна, позамежова і має нескінченні можливості для творчого вияву. Але людина підлягає космічному Закону Жертви, який потребує від неї відданості, тобто проявлення Вселенського Альтруїзму. Зрештою, в цій концепції Альтруїзм і Жертва в суті своїй поєднуються і складають одне поняття, але при цьому Альтруїзм виступає проявленням безкорисливості в бутті, а Жертва — проявленням болю та страждання заради самовдосконалення. Тому що біль та страждання — це Вчителі людські, і лише завдячуючи Їм людина росте, розвивається та отримує вічність. А людська Вічність полягає в породженні якості більш досконалої, яка досягається лише працею, або, інакше кажучи, жертвою.

Як бачимо, це вчення є спробою поєднання засновкових положень різних релігійних вчень (трійця — християнство, закон причин та наслідків — індуїзм) в одне, яке до того ж відповідало б сучасному інтелектуальному рівню мислення. Тут не спостерігається необхідності людині підніматися до Бога, чи, навпаки, Богові спускатися до людини. Бог як Доброчесність, Милосердя та Любов жертвує людині і вона отримує їх, щоб повернути Богові.

У вченні Бахаї, яке виникло на основі реформування квазіісламського вчення бабізму, центральне місце посідає принцип єдності релігії. Не заперечуючи жодну з існуючих релігій, Бахаулла пояснює, що Бог-Творець втручається й буде втручатися в історію людського розвитку через посередність обраних Посланців. Ці Посланці, яких Бахаулла назвав Богоявленнями, виступали засновниками основних релігій. Серед них Авраам, Мойсей, Будда, Зороастр, Ісус, Муххамад тощо.

Цікавим видається з'ясування природи Богоявлень в якій зазвичай поєднується людська природа з божественною, подібною до Ісуса Христа. В даному вченні вона підноситься до колективного рівня. При цьому, посередницька сфера, яка і виступає сферою Богоявлень, відзначається особливою “сутнісною єдністю”. Індивідуальні особливості, які властиві пророкам під час земного служіння, в даній сфері відсутні. Вони проявляються тільки під час втілення пророка і мають наперед означену мету. Відтак, Богоявлення одночасно має як людську природу, що належить “фізичному світу”, так і духовну природу, “народжену від сутності Самого Бога”. Слід зазначити, що таке розуміння надприродного світу є новою формою релігійної творчості. Богоявлення, як посередницька сфера між людським і божественним необхідна тому, як пояснює Бахаулла, що “неможливий безпосередній зв'язок, який поєднував би єдиного Бога Істинного з Його творінням”.

Однак при цьому, ідея Бога є суто монотеїстичною. Бахаулла підкреслює, що “природа Божества є потойбічною та не має подоби”. При цьому слід зазначити, що основні епітети та властивості Божі переносяться сюди із авраамістичних релігій майже без змін. Так, Бог називає себе “Царем Царів”, “Господом всього суцього та Володарем всього зримого та незримого”. На відміну від християнства та окремих текстів Біблії, в яких ім'я Боже читається в множині, тут чітко виділена єдиність Бога: “Дотримуйтеся заповідей Моїх заради любови до моєї Краси”. Людина постійно має

пам'ятати про це, і в середній обов'язковій молитві тричі на день промовляти: “Засвідчую Твою єдність та Твою єдиність, та що Ти єси Бог і немає іншого Бога, крім Тебе”. В цьому твердженні виразно проглядає ісламське розуміння ідеї Бога: Бог тут виступає в одній особі як Творець, і Суддя, і Законодавець та Викупник людства, Верховний Владика над усім що було, і над всім, що буде. Відтак, людина має “звільнити погляд свій від усіх земних обмежень, щоб в усіх них побачити носіїв одного Імені, виразників однієї Справи, проявлення однієї Особи, явителів однієї Істини”. Богоявлення, як свідчення божественного, при цьому можуть заявити: “Я є Бог!”. За вченням Бахаї в цьому немає жодної хули на Бога. Такий вислів вважається істинним, оскільки через Одкровення Богоявлень, через їхні якості світу являється Одкровення Боже, Його імена та Його якості. Сутність же Бога залишається для людини недосяжною.

На впевнення Бахаулли саме звільнений завдяки пришествю Богоявлень дух, вплив релігійних вчень, а також суспільні системи, що були побудовані на їхніх законах та заповідях, слугували імпульсами еволюції людського суспільства. Що ж стосується розбіжностей у віровченні різних релігій, Бахаулла зауважив: “Ці правила та закони, ці міцні та могутні вчення сходять з одного Джерела і є суть променями одного Світла. Відмінності в них пояснюються різними потребами епох, в яких вони були об'явлені”. Глобалізаційні процеси сучасності є тим фундаментом, на якому здійснюється остаточний задум Бога — “привести людство до стану його колективної зрілості”. В даному вченні ми маємо змогу спостерігати зміну акценту із спасіння однієї людини до колективного перетворення людства, що вказує на її соціальний аспект. Згідно з ідеєю циклічності світу, яка складає основу вчення, зараз відбувається глобальна світова перебудова, в результаті якої людство прийде до остаточної мети Бога — “встановлення більш високих стандартів поведінки людей, розширення меж людського розуміння та одухотворення життя кожного окремо та всіх разом”.

4. Саєнтологічні неорелігії

До специфічних спроб поєднання науки та релігії вдаються саєнтологічні релігії і передусім Церква Саєнтології і так звані Космічні релігії — Товариство Аетаріус та

Християнська сциєнтистська Церква. Ці церкви насамперед об'єднує вчення про зв'язок земного буття людини з вищими космічними силами, Космічним розумом. Основним постулатом сциєнтистів стало обґрунтування існування Єдиного Духу, який виступає творячим Началом усього суцього.

Але “саєнтологія відрізняється від інших релігій тим, що вона не робить спроб описати в точності природу і характер Бога. В саєнтології передбачається, що виконуючи релігійні практики, кожний індивідуум прийде до свого власного розуміння Бога і всіх восьми динамік. Таким чином, людина розвиває розуміння своїх відносин з Верховною Істотою протягом часу, в міру того, як вона починає осягати кожен попередню з семи динамік і брати участь у них... Так, притримуючись релігійному шляху саєнтології, людина вступає в такий зв'язок з Верховною Істотою, який являється справді особистим і індивідуальним”.

Грунтуючись на вченні Л.Р. Хаббарда про два компоненти людського розуму, його аналітичну та реактивну складові, Церква Саєнтології визнає, що духовне сходження людини тісно пов'язане з її психічним здоров'ям. Оскільки в психіці людини накопичується роздратування як результат пережитих стресів та проблем, що відкладаються в свідомості у вигляді “енграмм”, людина не здатна рухатися шляхом духовного вдосконалення доти, доки не звільниться від них.

Загалом, — навчають речники цього релігійного напрямку, — лише через посередництво саєнтології “людина ...отримує можливість підвищувати рівень виживання і брати участь в усіх динаміках. Таким чином, мірою того, як саєнтолог розширює своє усвідомлення, співпричетність і відповідальність перед зовнішнім світом, він, зрештою, досягає восьмої динаміки: виживання в формі Безкінечності чи Верховної Істоти”. Таким чином, в саєнтології Бог виводиться на екзистенційному рівні і стає вищим ступенем досяжності екзистуючого суб'єкта. Подібні уявлення ми спостерігаємо у віровченнях Марії Деві Христос (Велике Біле Братство), Віссаріона (Церква Останнього Заповіту) та інших.

5. Окултні вірування та практики

В умовах нашого часу, поруч із широким поліконфесійним полем у повсякденні міцно утвердилися явища котрі, як вважалося, давно зникли: окультизм, магія, чаклунство, спіритизм тощо, у масовій свідомості світ знову, як сотні й тисячі років тому, виявився наповненим надприродними істотами. Зросла кількість людей, які намагаються вирішувати свої життєві проблеми, звертаючись до ворожок і астрологів. На противагу прадавнім часам, сучасні посередники з надприродним світом широко апелюють до ідеї Бога, звертаючись до нього за благословенням, використовуючи християнські молитви та предмети культу — ікони, свічки тощо. Усе це вказує на те, що релігійна свідомість та психіка в умовах сучасної цивілізації, лишаються духовним знаряддям, за допомогою якого людина може як розвивати свою особистість, так і руйнувати її.

Розділ VIII. Історія і сучасний стан релігійних вірувань і конфесій в Україні

1. Історія конфесійної мережі України 2. Релігія в незалежній Україні 3. Нові релігійні течії на теренах України

1. Історія конфесійної мережі України

Історію релігій на теренах сучасної України можна поділити на два великі періоди — дохристиянський (язичницький) та християнський.

Перебуваючи на перехресті впливів Сходу та Заходу, територія України завжди була місцем надзвичайно активних політичних, економічних, культурних і релігійних процесів. Тут поставали і одна за одною відходили в минуле могутні цивілізації трипільців, кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів, греків, які через релігійний світогляд літописних слов'ян вплинули на формування свідомості сучасного українського народу.

Дохристиянські вірування слов'янських племен визначалися обоженням природи і виражалися в складних політеїстичних уявленнях, які поступово систематизувалися та уніфікувалися. Особливо ці процеси посилювалися з утворенням давньоруської держави. Весь світ розглядався слов'янами як живе органічне ціле і населявся масою різноманітних божеств і духів. Основними представниками слов'янського пантеону були Рід, Даждьбог, Сварог, Перун, Велес, Мокош. Великою складністю відзначалися слов'янські уявлення про різноманітних духів (рожаниці, берегині, лісовики, мавки, домовики тощо). Для шанування сакральних сил існували відповідні форми культової практики — релігійно-магічні свята, ритуали, обряди, які пов'язувалися з сезонними змінами та господарськими процесами і мали забезпечувати людям надприродний захист і допомогу. Давні слов'яни вірили в продовження людського існування після смерті. В залежності від характеру життя людини на землі, її душа переходить або до вирію (раю) або до пекла. Щороку в честь померлого справляли поминки, що називалися тризною. В проблемних життєвих ситуаціях наші предки зверталися за допомогою до різноманітних волхвів, віщунів, знахарів, відунів і ворожок.

Всі ці старослов'янські вірування та обрядові звичаї досі зберігаються в свідомості та практиці багатьох українців у вигляді казок, пісень, приказок,

різноманітних забобонів, магічних практик ворожоніння та порчі. Частково, в суттєво переосмисленому вигляді вони були сприйняті місцевим християнством у формі таких обрядів як колядування, щедрування, маслениця, веснянки, Купала.

Проповідь християнства розпочинається на теренах України майже одразу після його появи в Римській імперії в I ст. н.е. Згідно історичних джерел до давніх слов'ян християнство надходило з таких країн, як Мала Азія, греко-римські колонії Криму та Північного Причорномор'я, Західна Європа, Болгарія, Візантійська імперія. Після декількох невдалих спроб запровадити християнство на державному рівні, це врешті вдалося князю Володимиру, видатному політичному діячу, який добре усвідомлював необхідність заміни застарілого язичництва новою вірою, яка забезпечить повноцінний цивілізаційний розвиток молодій Руській державі та її народу. Руська Православна Церква була митрополією у складі Православної Церкви Константинопольського патріархату. Від своєї церкви-матері вона сприйняла віровчення, богослужіння, організаційний устрій. Константинопольський патріарх за згодою князя призначав митрополитів Руської Православної Церкви.

Процес християнізації Русі розтягнувся на багато століть, оскільки ускладнювався масовою неграмотністю та низьким культурним рівнем населення, нестачею церковної літератури та освіченого духовенства, нерозвиненою церковною та освітньою інфраструктурою, насильницько-адміністративними методами запровадження християнства та прихильністю слов'ян до старої батьківської віри. В зв'язку з цими обставинами попри постійну боротьбу Православної Церкви з язичництвом в народній свідомості формується феномен так званого «двовір'я», який існує до сьогодні та визначається суперечливим «паралельним» співіснуванням язичницьких і християнських вірувань та культових практик.

Протягом двох з половиною століть після запровадження християнства у 988 р. до татарської навали і розорення Києва в 1240 р. тривав перший період історії Православної Церкви на теренах України, який серед науковців отримав назву — «Київське християнство». У Галицько-Волинському князівстві цей період продовжувався ще майже століття — до втрати державності в середині XIV ст.

Після знищення Київської держави Руська Митрополія опинилася в важкому геополітичному становищі, оскільки їй довелося співіснувати з різними державними і

релігійними центрами. Зокрема, її вірні одночасно перебувала під владою таких держав, як Галицько-Волинське князівство, Литовське князівство, Польща, Московське князівство, Золота Орда, яка з XIV ст. приймає іслам. В цих складних умовах більше двох століть тривала міждержавна боротьба за контроль над її митрополичою кафедрою. Остаточним результатом цієї боротьби став поділ Київської Митрополії на дві окремі незалежні митрополії — Київську та Московську (1458 р.).

Протягом трьох століть православна Київська Митрополія існувала в умовах католицької литовсько-польської державності Речі Посполитої, активно протистоячи її агресивній політиці колонізації та католизації православного народу, тим самим зберігаючи його релігійну, мовну, культурну, ментальну ідентичність та єдність. Цей період завершився Берестейською унією 1596 р., яка конфесійно розділила українців на православних і греко-католиків і започаткувала наступний трьохсотлітній період історії християнства на українських теренах.

XVI ст. — трагічний час в історії православ'я в Україні. Для нього були характерні такі деструктивні тенденції церковного життя як торгівля церковними посадами світською владою, продажність та аморалізм вищого духовенства, деморалізація та розлад нижчого, вкрай низький рівень духовної освіти, гострий конфлікт між вищою церковною ієрархією та церковними братствами, які представляли широкі народні верстви. Все це призвело до того, що більша частина православних єпископів, які були незадоволені своїм дискримінаційним положенням, таємно уклали унію з Римо-Католицькою церквою, повністю визнавши її віровчення при одночасному збереженні традиційного православного богослужіння. Вони сподівалися, що унія прирівняє православне духовенство у політичних і майнових правах з католицьким і зрештою приведе до подолання кризи та оздоровлення церковного життя. Проте безпосередніми результатами унії стало утворення Української греко-католицької церкви, яка була визнана королівською владою Речі Посполитої. Православна церква, в складі якої залишилася переважна більшість духовенства та мирян, не була визнана й опинилася поза законом.

В XVII ст. православна церква втрачає власну ієрархію та веде багаторічну боротьбу за її відновлення, виникає ієрархічне двовладдя, загострюються міжконфесійні конфлікти в сеймах, ведеться боротьба за володіння храмами в

парафіях. Зрештою, польський король Володислав пішов на поступки, визнав і законодавчо затвердив дві митрополії — православну та уніатську. Православні отримали єпархії Львівську, Перетишльську та Луцьку; уніати отримали єпископства володимирське, хоптське та пінсько-турівське. Православним Київським митрополитом було обрано Петра Могилу (1633 — 1647рр.), який відзначився організаційною та освітньою діяльністю. Його зусиллями братська колегія в Києві перетворюється на духовний освітній заклад світового рівня. Проте попри часткові поступки польської влади Київська митрополія залишалася найбільш дискримінованою конфесією порівняно з греко- та римо-католиками. На тлі кризових релігійних, політичних та соціально-економічних умов вибухають народно-козацькі повстання, які виступають з вимогою ліквідації унії в Україні. Зрештою національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького завершується приєднанням України до Московської держави і відкриває шлях до приєднання Київської митрополії до Московської патріархії в 1686 р. В XVII ст. на території України знаходять притулок послідовники різних, гнаних в різних країнах конфесій — старообрядці різних толків, духобори, молокани з Московського царства, протестантські спільноти антитринітаріїв і соцініан, іудейські громади з Польщі та ін.

В XVIII-XIX ст. православні єпархії України, які перебувають в складі Руської Православної Церкви, переживають процеси упорядкування, централізації, уніфікації віровчення, богослужіння, інституційної структури за єдиним церковним зразком. В першій половині XVIII ст. багато православних ієрархів з України приймають саму активну ідеологічну та адміністративну участь у державно-церковних реформах Петра I, в результаті чого українське православ'я разом з усім російським поступово втрачає свою інституційну самостійність, соборноправність та інші особливості церковного життя, стає повністю підзвітною Синоду Руської Православної Церкви Російської імперії. В цей період значно зменшується вплив Церкви на українських віруючих, особливо в містах, зростає відчуження духовенства та мирян, поширюються настрої релігійного індиферентизму, агностицизму, теоретичного та практичного атеїзму, спостерігається відхід від православ'я багатьох віруючих в сектантські течії. Спроби протидіяти цим негативним секуляризаційним тенденціям загально церковними та адміністративними методами не мали позитивних наслідків. На українських землях,

які перебували у володінні Австро-Угорщини, православна та греко-католицька мережа розвивалися відносно успішно.

Буржуазна Лютнева та більшовистська Жовтнева революції 1917 р. в Росії спричинили прихід до влади в цілому антирелігійно налаштованих політичних сил. В хаосі революції та громадянської війни відновлюється патріарший устрій Руської Православної Церкви, на ґрунті православ'я виникають і посилюються різноманітні реформаторсько-обновленські (іоаніти, федорівці, істинно-православна церква, апокаліпсисти, єговісти-ільїнці, підгорнці) й автокефальні рухи, опозиційні щодо офіційної Церкви. В цей час в Україні створюється Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), яка очолює рух за здобуття автокефалії української церкви; проводяться єпархіальні з'їзди віруючих і духовенства, здійснюються спроби відновлення давніх українських обрядів і звичаїв, вживання української мови в богослужбовій практиці. 1 січня 1919 р. уряд Директорії проголосив автокефалію української православної церкви, яка була повторно проголошена вже за часів більшовистської влади, що була зацікавлена в розколі та максимальному послабленні Руської Православної Церкви. Перший Всеукраїнський православний церковний собор в 1921 р. проголосив утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), неканонічним пресвітерським чином висвятив митрополита Василя Липківського та ще п'ятьох ієрахів, постановив українізувати церковне богослужіння та перейти до всенародно-соборного устрою Церкви. Проте вже у 1930 р. під тиском сталінських репресій керівництво УАПЦ, скликавши надзвичайний Собор, заявило про саморозпуск Церкви.

В першій половині ХХ ст. на українських землях виникає ряд таких кеносистичних сект як інокентіївці (Одещина), леонтіївці (Волинь), мальованці (Київщина), митрофанівці (Кіровоградщина), мурашківці (Полісся), особливістю яких була віра в свого лідера як «живого Бога».

Виходячи з постулату несумісності релігії та марксизму-ленінізму радянська влада протягом усіх семидесяти років свого панування провадила політику боротьби з релігією, яка мала ряд етапів. Під час першого етапу, від встановлення радянської влади до 1930 р. здійснювалася так звана «кавалерійська атака» на панівну за Російської імперії РПЦ з метою її упокорення та примушення до лояльного ставлення

до радянської влади. Репресивні органи ініціювали та усіляко сприяли розколу та інституційному розладу православ'я, утворенню ворогуючих між собою православних течій.

Від 1930 до 1943 року проводилася масована боротьба з релігією як такою: масово закривали діючі церкви, арештовували духовенство та активних віруючих, в результаті чого інституційну церковність і масову релігійність було майже знищено. Жалюгідні залишки релігійно-церковного життя жорстко контролювалися репресивними органами.

Від 1943 до 1951 року в зв'язку з патріотичною позицією РПЦ під час Другої світової війни та активною діяльністю СРСР на міжнародній арені її відкрито репресивна політика змінюється на політику контролю та використання Церкви. Під суворим контролем державної влади відроджуються адміністративні та освітні церковні структури, видається духовно-релігійна література. За це керівництво Церкви зобов'язувалося публічно підтримувати внутрішню та зовнішню політику СРСР. Водночас вівся наступ на релігійні організації, які підпорядковувалися закордонним центрам. Зокрема, в 1946 р. була скасована та заборонена Українська греко-католицька церква, а також ряд протестантських конфесій.

За так званої хрущовської «відлиги» 1953-1964 рр. активізується антирелігійна пропаганда, масово закриваються храми, монастирі, посилюється використання Церкви на зовнішньо-політичній арені. Римо-католицька та протестантські церкви внаслідок впливу КДБ були розколоті, максимально ослаблені та обмежені в своїй діяльності. Напередодні «перебудови» в Україні діяв лише один духовний навчальний заклад — православна семінарія в Одесі, лише 7 монастирів Руської православної церкви, лише один духовний журнал — «Православний вісник».

В період «застою» (70-90-ті рр.) боротьба з релігією велася переважно у формах антирелігійної атеїстичної пропаганди. Репресивні методи вживалися зазвичай до представників релігійного дисиденства, наявність якого дискредитувала тоталітарний режим. Релігійне дисиденство виявлялося у формах критики порушень свободи совісті в СРСР, еміграційного руху, відмови брати участь у політичних акціях, розповсюдження опозиційного «саміздату», катакомбного сповідання віри представниками заборонених релігійних напрямів.

Період «перебудови» (1985-1991) відзначався складними процесами ідеологічного плюралізму, економічного занепаду, політичної дезінтеграції Радянського Союзу. Переважно в західних і центральних областях України поживаються релігійна діяльність різних конфесій, відновлюються їх релігійні громади, яким держава повертає культові споруди, що збереглися. Цьому певною мірою сприяло відзначення в 1988 р. тисячолітнього ювілею хрещення Русі. На тлі національно-визвольних рухів в Україні відроджуються Українська греко-католицька церква (1988 р.) та Українська автокефальна православна церква (1989 р.). Реагуючи на ці події Руська православна церква в 1990 р. надала автономію Українській православній церкві, яка передбачає самостійність в управлінні та господарській діяльності при збереженні канонічних зв'язків з матір'ю-церквою та літургійного поминання московського патріарха. Із-за кордону прибувають проповідники різноманітних протестантських церков, які розгортають маовану місіонерську діяльність. Культурні об'єднання національних меншин ініціюють утворення власних релігійних конфесій. Активізуються німецьке лютеранство, корейський і бурятський буддизм, кримо-татарський іслам, караїмство та ін.

2. Релігія в незалежній Україні

Згідно даних Державного комітету України у справах національностей та релігій, на момент проголошення незалежності в 1991 р. в Україні вже діяло 12962 релігійних громад. На цей час почали свою діяльність нові для нашої історії релігійні течії — Товариство свідомості Крішні, буддисти, Велике Біле Братство, РУНВіра, Церква Повного Євангелія, бахаї, мормони, караїми, пресвітеріани, ІПЦ, даоси та ін. Крім того існували вже 24 харизматичні громади.

Завдяки певній нормалізації державно-церковних стосунків, створенню реальної законодавчої бази для функціонування релігійних організацій, загальній демократизації українського суспільства відбувається бурхливий процес відродження релігійно-церковного життя. На сьогодні Україна — багатоконфесійна держава, в якій домінуючою релігією залишається християнство. Серед усіх християнських напрямів найбільше представлено православ'я.

За даними Державного комітету національностей і релігій станом на 1 січня 2011 р. релігійна мережа нашої країни представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 34465 релігійна організація (на 624 більше проти минулого року), в тому числі 33083 релігійних громад, 85 центрів та 255 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, 12633 недільних шкіл. Справами церкви в Україні опікується 29892 священнослужитель. Зростає видання церковних друкованих засобів масової інформації, нині їх кількість складає 377 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 22437 культові та пристосовані під молитовні споруди. Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій свідчить про те, що починаючи з 2000 р. розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становило 4,1-4,7% на рік.

Аналіз поширення релігійних конфесій, течій і напрямів, кількісних показників релігійних громад свідчить про зменшення різниці їх чисельності в різних регіонах країни. Так, якщо на початок 1992 р. в західних областях діяло 7742 первинні осередки віруючих (59,7% від загальної кількості громад), то в 2000 р. — 41,3%, сьогодні ця цифра складає 34,9 % (або 11541 громаду). В цьому регіоні фактично вже створена інституційна мережа конфесійно-церковних організацій достатня для задоволення релігійних потреб віруючих. Другим за чисельністю релігійних організацій є центральний регіон, де з часу здобуття Україною незалежності, кількість первинних осередків віруючих зросла на 5330 і становить 7549 парафій, що в процентному відношенні дорівнює 22,8 % від загальної кількості релігійних громад. Південний регіон характеризується найбільшим приростом релігійних громад, зокрема національних меншин. Якщо у 1991 р. загальна кількість осередків складала 956 одиниць, то сьогодні збільшення відбулося на 83,3 %. Східний регіон характеризується найменшими показниками кількісного приросту громад та їхньою чисельністю. Тут діє лише 9,2 % громад від їхньої загальної кількості в країні.

Розподіл церковно-релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить про домінування в Україні православ'я, до якого входить 18361 парафія (+387 порівняно з минулим роком), тобто 51,2% від загальної кількості релігійних осередків віруючих. Водночас, в зв'язку зі збільшенням кількості громад інших конфесійних напрямів, прослідковується тенденція до зменшення питомої ваги православних організацій в

загальній складовій релігійної мережі України (-0,6%), а їх приріст є нижчим загальнодержавного показника.

Найчисельніша (12342 релігійних організацій і 191 монастир) — Українська православна церква, мережа якої становить 67,4 % від усіх православних громад країни. Майже третина — 330,4 % громад УПЦ діють у центральному регіоні. Найбільша їх кількість у Вінницькій та Хмельницькій областях. Впродовж 2011 р. кількість релігійних громад УПЦ збільшилася на 253 одиниць. Сьогодні ця церква має 9922 священнослужителів, 177 монастирів, 34 братства, 19 духовних навчальних закладів, 12 місій та 4158 недільних шкіл. Служителями культу церква забезпечена на 82,1%.

Українська православна церква Київський патріархат за кількістю релігійних організацій, що становлять її мережу (4538), посідає 2 місце в країні після УПЦ. У структурі церкви діють патріархія, 31 єпархіальне управління, 4482 громад (24,6% від усіх православних громад), 3088 священнослужителів, 49 монастирів, 26 місій, 9 братств, 16 духовних навчальних закладів та 1234 недільні школи. Діяльність церкви висвітлюють 36 періодичних релігійних видань. Впродовж останніх років церква розширила мережу в усіх регіонах країни. Проте основними регіонами поширення залишаються західний, центральний і північний. В східному та південному регіонах УПЦ КП представлена слабо. Впродовж 2011 р. приріст релігійних громад склав 120 одиниць або 2,9 %.

За період свого легального існування в Україні (з червня 1990 р.) Українська автокефальна православна церква суттєво поповнила складові своєї структури і нині налічує 1227 релігійних організацій, які включають патріархію, єпархіальні управління, монастирі, місії, духовні навчальні заклади, недільні школи та братство. Діяльність церкви висвітлюють 7 періодичних видань. 1190 громади обслуговують близько 730 священнослужителів. На сьогодні 70,8 % парафій УАПЦ діють у західних областях країни. У 2011 р. кількість громад УАПЦ зменшилась на 7 позицій і складає 1208.

Інституційна мережа Української греко-католицької церкви почала своє відновлення у 1989 р., коли вперше після повоєнних часів були легалізовані 132 громади в т.ч. у Львівській області — 125 та Закарпатській — 7. Сьогодні УГКЦ нараховує в своєму складі 3825 релігійні організації, в тому числі має митрополію, 3

екзархати (Києво-Вишгородський, Одесько-Кримський та Донецько-Харківський), 21 єпархіальне та чернече управління, 3647 громад, 2545 священнослужителі, 117 монастирів, 15 духовних навчальних закладів (1539 слухачів), 17 місій та 2 братства. Діяльність церкви висвітлюють 27 періодичних видань. 93,5 % греко-католицьких громад знаходиться в західному регіоні України. Найбільша їх кількість у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях. Якщо на початок 1992 р. церква мала свої осередки в половині областей країни та м.Києві, то на сьогодні громади УГКЦ діють в усіх регіонах України. У 2011 р. кількість громад УГКЦ збільшилась на 48 громад.

Згідно даних опитування соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень 2010 р. найбільша частка практикуючих віруючих припадає на УПЦ — більше 1 млн. До УПЦ КП відносять себе біля 0,5 млн. активних парафіян. У греко-католиків нараховується 0,8-0,9 млн. постійних прихожан.

Керівні органи Римсько-католицької церкви були відновлені в Україні у 1991 р. За останні роки структури церкви набули усталеної форми, а динаміка кількісного розвитку сповільнилася, так у 2011 р. РКЦ збільшила свою мережу на 5 одиниць і складає на сьогодні 1086 релігійних організацій. Нині РКЦ має митрополію, 20 дієцезіальних та чернечих управлінь, 1004 громади, 608 священнослужителів, 100 монастирів, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів (569 слухачів), 523 недільні школи. Життя і діяльність РКЦ висвітлюють 13 періодичних релігійних видань. Основна частина громад зосереджена у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Хмельницькій областях — 63,7 % їх загальної кількості. За період з 1989 р. (було 114) кількість громад РКЦ збільшилась на 890 одиниць.

Протестантизм в Україні налічує 10411 релігійних організацій (+226 порівняно з минулим роком), що складає 29 % від усієї релігійної мережі. Найбільш впливовим та чисельним протестантським згромадженням є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів. Структура ВСО ЄХБ складає 2735 релігійних організацій: 26 регіональних та обласних управлінських структур, 1 центр, 92 місії, 2 братства, 42 духовних навчальних заклади, в яких готується 5,6 тис. майбутніх пресвітерів, дияконів, регентів та інших служителів. 2569 громад обслуговують 3002 священнослужителя. Основи віровчення викладаються у близько 1500 недільних

школах. Внутрішнє та міжнародне життя церковної спільноти висвітлюється у 14 періодичних релігійних виданнях. Кількість зареєстрованих релігійних громад ВСО ЄХБ у 2011 р. збільшилась на 6 осередків.

Другу сходинку займає Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (1711 релігійних організацій). До його складу входять — 1 центр, близько 30 обласних управлінь, 50 місій, 2 братства, 1612 громад віруючих. Богослужбові відправи проводять 2352 священнослужителів із них 11 іноземців.

В 17 духовних навчальних закладах проходять підготовку 995 майбутніх пресвітерів і дияконів. При громадах діють близько 1050 недільних шкіл. Питання розвитку церкви, її релігійне життя висвітлюється у 24 періодичних виданнях. У 2011 р. кількість громад збільшилася на 19 одиниць.

Серед протестантських деномінацій відповідний статус набула Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня, яка має у своєму складі 1074 релігійні організації: в т.ч. 1 центр, 9 регіональних управлінь, 2 місії, 4 духовні навчальні заклади, 1 братство та 1056 громад, в яких релігійні потреби віруючих задовольняють 1180 священнослужителів. Основи віровчення викладаються різним віковим групам в 696 недільних школах. Внутрішнє та міжнародне церковне життя висвітлюють 10 періодичних видань. У 2011 р. церква збільшила кількість своїх громад лише на 4 одиниці.

Спостерігається значне кількісне зростання організації Свідків Єгови — нині діють 1096 організацій, які обслуговуються 1902 служителями.

Після здобуття Україною незалежності та прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» отримали можливість розгорнути свою діяльність нові релігійні течії та напрямки. Значну кількість громад має Новоапостольська церква — 58 осередків та Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) — 54. Кількість організацій Товариства свідомості Крішні становить 46 одиниць, в тому числі 37 громад, 1 центр, 5 управлінь, 3 духовні навчальні заклади (205 слухачів), діяльність релігійної організації висвітлюють 2 періодичні видання. Як правило, громади новітніх релігійних утворень зосереджуються у південному та східному регіонах країни.

Релігійні організації харизматичних церков функціонують у всіх областях країни. Найбільше їх діє в Донецькій області (понад 10 % від їх загальної кількості).

Більше тисячі релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу — 1208 організацій, серед яких — 1096 громад, які очолюють 544 священнослужителі. За 2011 р. приріст склав 19 одиниць. Більшість мусульманських громад сконцентрована в Криму, Херсоні та Донецьку. Іудаїзм представлений 303 організаціями (з них — 276 громад). Закарпатська (угорська) реформатська церква налічує 118, Німецька євангелічно-лютеранська церква — 40, Вірменська апостольська церква — 27 громад. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, готів, корейців, шведів, а в Автономній Республіці Крим — караїмів та кримчаків, в Херсонській та Запорізькій областях — менонітів. Найбільша частка релігійних організацій національних меншин зосереджена в Автономній Республіці Крим.

Сьогодні також зареєстровані 12 міжконфесійних релігійних організацій.

При постійному збільшенні кількості релігійних організацій забезпеченість конфесій священнослужителями складає лише 88,2 %, а рівень забезпеченості культовими приміщеннями визначається 66,1%. Допомога держави у забезпеченні релігійних організацій культовими спорудами ще не в повній мірі знімає цю найгострішу проблему релігійного життя в країні.

В Україні також діють інші конфесійні утворення, проте їх кількісні показники є незначними.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що сформована в Україні мережа релігійних організацій в цілому задовольняє релігійні потреби віруючих. Випереджаючими темпами, порівняно з традиційними церквами, зростає кількість протестантських та неорелігійних організацій. Водночас зберігається історично притаманне країні домінування православ'я.

Соціальна діяльність релігійних організацій України характеризується багатовекторністю напрямків роботи та пошуком нових сфер, де така праця є необхідною і корисною суспільству. Релігійні спільноти реалізують свої соціальні проекти за допомогою добровільних пожертвувань та спонсорських надходжень, отриманих від благодійних організацій, приватних осіб, одновірців як в Україні, так і

за кордоном, шляхом створення благодійних організацій, чернечих згромаджень, організації волонтерської допомоги з боку вірних.

Наразі активізується діяльність існуючих та створюється мережа нових закладів безкоштовного харчування; працюють осередки соціальної допомоги для надання комплексу побутових послуг інвалідам, ветеранам війни та праці, самотнім людям похилого віку за місцем їхнього проживання; розширюється мережа оздоровчих таборів для дітей-інвалідів та сиріт, дітей із малозабезпечених сімей; організовується проведення душпастирської роботи в будинках інвалідів, дитячих будинках та інтернатах, закладах виправної роботи для неповнолітніх правопорушників.

Посилюється медико-місіонерська робота релігійних організацій. Якщо раніше їх основні зусилля були зорієнтовані лише у напрямку створення та функціонування реабілітаційних центрів щодо лікування та профілактики наркоманії, паління та алкоголізму, то нині спостерігається пошвавлення й з інших питань охорони здоров'я населення. Зокрема, діють Асоціація православних лікарів, Всеукраїнське товариство медиків-християн, медична асоціація євангельських християн-баптистів України, адвентистський міжнародний медичний центр та обласні християнські асоціації, працюють лікарі-волонтери та інструктори з питань здоров'я (церква адвентистів сьомою дня), медична опіка на дому (Карітас-Снес), з надання безкоштовних медичних послуг для малозабезпечених сімей незалежно від їхньої національної та конфесійної приналежності. Діють медичні клініки на колесах: стоматологічна та педіатрична. Їх мобільність дає змогу виїжджати зокрема у сільську місцевість. Особливо вирізняється в цьому Українська лютеранська церква. Основне завдання подібних організацій євангелізаційна діяльність в середовищі медиків і благодійна діяльність, надання безкоштовної медичної допомоги і ліків (засобом створення мережі безкоштовних аптек), створення постійно діючих християнських шпиталів і консультативно-діагностична допомога.

Характерно, що поряд із цими формами соціальної роботи ряд протестантських спільнот зосереджують свою увагу на потребах не лише проблемних груп населення, але й на інших його прошарках. З цією метою створюють центри духовного життя та соціальної допомоги, в яких функціонують бібліотеки, комп'ютерні класи та Інтернет клуби, школи мистецтв і спорту, курси іноземної мови. Організуються молодіжні

зібрання та лекторії, діють християнські кафе. Активною новітньою формою євангелізаційної, а в свою чергу і соціальної роботи можна також вважати дитячі та юнацькі табори — літні та під час канікул у різні пори року, діяльність дитячих й молодіжних клубів спілкування, дитячих центрів.

Система державно-церковних відносин в сучасній Україні відповідає демократичним принципам, базується на основоположних міжнародних угодах з прав людини і свободи віросповідань та національному законодавстві. Згідно з ними держава і церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють в правовому полі держави, держава не втручається в справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкви, сприятливі умови її діяльності. Отже, конституційне закріплення принципу відокремлення Церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості їхньої співпраці в сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Реальна, конституційно гарантована релігійна свобода, зростання інтересу значної частини населення до світоглядних та духовних потреб свого життя сприяли стабільному розвитку церковного комплексу, становленню релігійного плюралізму і поліконфесійності держави, призвели до помітних змін у релігійній сфері як в кількісному, так і якісному вимірах.

Сьогодні є усі підстави констатувати, що Церква як соціальна інституція стала важливим чинником суспільного розвитку. Рейтинг народної довіри до неї перевищує рейтинги усіх інших соціальних інститутів, а в регіонах розвинутої релігійної культури, вона стала активним суб'єктом суспільно-політичного життя. Відтак можемо вести мову про нормалізацію та поступальний розвиток релігійного життя в сучасній Україні, основними ознаками якого виступають становлення розгалуженої конфесійної карти нашої країни, кількісний та якісний ріст релігійного середовища та входження Церкви у багатогранні взаємини з іншими суспільними інституціями.

Водночас становлення релігійно-церковного комплексу характеризується і збереженням старих проблем та нових труднощів. На духовній, культурно-просвітницькій і суспільній активності релігійних інституцій негативно позначаються конфліктні ситуації, які дотепер ще не знайшли свого розв'язання. До них, зокрема,

відносяться міжправославні конфлікти; православно-католицькі суперечності; православно-мусульманське протистояння (особливо в АРК); внутрішні протиріччя інших конфесій, які не набрали небезпечної гостроти; антагонізм між традиційними для України релігіями та неорелігіями.

Особливо серйозним потенційно лишається міжправославний конфлікт, загострення якого досить часто синхронізується з ускладненнями у громадсько-політичному житті країни. Сфери впливу, соціальна база трьох православних церков має помітну тенденцію до регіоналізації. Українська православна церква має помітний вплив у східному і південно-східному регіонах, а також серед віруючих деяких інших областей. УПЦ Київського патріархату користується підтримкою віруючих, громадських рухів і партій національно-демократичного спрямування в західних і центральних областях. На таку ж соціальну базу опирається УАПЦ в Галичині. Впродовж останніх років позиції сторін у міжправославному конфлікті не зазнали суттєвих змін.

Не менш гострою залишається ситуація в мусульманському релігійному середовищі, яке сьогодні репрезентують три самостійні центри. Між ними точиться боротьба за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво інтересів українських мусульман як в країні, так і поза її межами. Мусульманські релігійні утворення мають практично той же комплекс проблем, що й інші конфесії. Найбільш гострими залишаються питання забезпечення культовими будівлями та висококваліфікованими кадрами священнослужителів.

Напруженими (особливо в Автономній Республіці Крим) виглядають мусульmano-православні стосунки. До початку 90-х років (масової репатріації кримських татар) на півострові домінувало населення православної орієнтації. Водночас повернення з депортації кримськотатарського народу (вагомого представника мусульманської традиції) створил нову релігійну ситуацію в Криму. Між УПЦ і муфтіятom виникло певне протистояння.

Впродовж останніх років активізували організаційну розбудову новітні релігійні утворення. Це явище спричинене багатьма факторами. Серед них: соціально-економічна і політична нестабільність суспільства; девальвація системи цінностей колишнього режиму, ідеологічний вакуум, що виник в результаті цього; криза

традиційних церков; активне і зацікавлене місіонерство закордонних релігійних центрів. Відносна легкість проникнення в нашу країну неорелігій пояснюється також географічною специфікою України, яка в силу свого межового стану між Сходом та Заходом, була відкрита різним впливам. Це призвело до формування певного світоглядного плюралізму, терпимого ставлення до інакомислення, в тому числі і релігійного, що, як правило, співпадає з неорелігійними орієнтаціями. Однак, становлення неорелігійного комплексу знаходить супротив з боку традиційних релігій, який часом набуває досить гострих форм.

Незважаючи на певну складність та неоднозначність процесів релігійного життя, українське суспільство загалом усвідомлює необхідність утвердження загальноприйнятих норм свободи совісті, закріплених у визнаних Україною міжнародних документах та відображених у вітчизняному законодавстві. У суспільній свідомості поліконфесійної та поліетнічної української держави відбувається формування засад толерантності та віротерпимості в рамках загальнонаціонального діалогу за участю представників державної влади, релігійних та громадських інституцій. Представники релігійної спільноти України в цілому проявляють високий рівень зацікавленості в налагодженні діалогу з представниками інших віровчень та толерантного ставлення до них. Значний вплив на стан та розвиток державно-церковних і міжконфесійних відносин має діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Позитивно позначаються на міжконфесійній злагоді регулярні зустрічі вищого політичного керівництва нашої держави з членами ВРЦ.

Отже, в незалежній Україні Церква перетворюється на повноцінний суспільний інститут, співмірний за своїми обсягами та масштабами діяльності з іншими суспільними інституціями. Вона стає не лише помітним фактором суспільного життя, але й чинником його духовного росту й стабільності, ваговою складовою становлення громадянського суспільства.

3. Нові релігійні течії на теренах України

Нові релігійні течії (неорелігії, нетрадиційні релігії) — це релігії, які з'явилися і поширилися в Україні в ХХ ст. і не пов'язані з історично-успадкованими релігійними

традиціями українського народу. До них відносять, по-перше, релігійні течії, які виникли ще в ХІХ ст. і були привнесені в Україну завдяки місіонерській активності їх послідовників, по-друге, релігійні утворення другої половини ХХ ст. НРТ виникають в результаті діяльності реформаторів, які виходячи з певної однієї чи декількох релігійних традицій створюють новий релігійний комплекс з власним віровченням, культом, організацією.

Найбільшою з неорелігійних груп в Україні є неохристиянська, до якої відносяться не традиційні для України організації християнського походження. Це «Армія спасіння», Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Християнські церкви харизматичного напрямку (Церква Повного Євангелія, Церква Посольства благословенного Царства Божого для всіх народів, Церква Живого Бога, Українська Християнська євангельська Церква), Церква Христа, Новоапостольська Церква, Церква Нового Єрусалиму (сведенборгці), Богородична церква тощо. Всі ці релігійні течії привнесені в Україну із-за кордону і характеризуються визнанням авторитету Біблії як Божого Одкровення та її специфічним тлумаченням, поклонінням Ісусу Христу як центральній фігурі віровчення та культу, критикою традиційних християнських конфесій за їх відхід від первісних традицій, оголошенням себе єдино істинним і месіанським євангельським рухом, піднесенням писань своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел рівних або навіть авторитетніших за Біблію, шануванням свого лідера як пророка, посланця Бога або навіть Його земне втілення.

Релігійні організації орієнталістського спрямування переважно представлені неоіндуїзмом і необуддизмом. Всі неоіндуїстичні організації визначаються орієнтацією на давню ведичну традицію при гнучкому використанні практичних і теоретичних досягнень інших культур і релігій; спираються на принцип моністичної єдності в багатоманітті, який обґрунтовує ідеї єдності духовного та матеріального, взаємопроникнення профанного і сакрального, суттєвої тотожності всіх релігій тощо. Обов'язковою умовою для неоіндуїзму є наявність вчителя (гуру), як авторитетного наставника адептів у процесі їх духовного вдосконалення. В Україні ця неорелігійна група представлена громадами і центрами Міжнародного Товариства Свідомості Кріпни, Ошо Радніша, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Місії «Світло душі», Міжнародного товариства «Всесвітня чиста релігія» (сахаджа-йога), Трансцендентальної медитації та

ін. Необудійські течії претендують на ортодоксальне витлумачення вчення Будди, використовуючи при цьому ідеї інших східних релігійних традицій і навіть християнства. Вони представлені в Україні громадами дзен-буддизму, нітірен, школами тибетського буддизму (карма каг'ю, дзог чен, гелугпа, ріме).

Неоязичницькі організації України намагаються відродити дохристиянський язичницький світогляд і спосіб життя, вважаючи, що лише це допоможе подолати універсальну (світоглядну, політичну, економічну, екологічну...) кризу сучасного людства. Українські неоязичники керуються працями своїх вчителів і пророків — Володимира Шаяна, Лева Силенка та ін.; є членами різноманітних угруповань та організацій — РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра), рідновіри, ладовіри, вогнепоклонники, шанувальники Берегині тощо.

Синтетичні неорелігії, виходячи з декількох традиційних релігій, на основі поєднання їх елементів створюють власний світоглядно-практичний комплекс, тим самим претендуючи на статус надрелігії, яка має замінити собою всі інші. В цих течіях велике місце займають культ лідера, довіра власним віросповідним джерелам, ідея богообранності adeptів, апокаліптичні настрої. До синтетичних НТР в Україні належать Велике Біле Братство, Церква о'беднання (уніфікації), АУМ Сінрікьо.

Окрім неорелігійних організацій в повному сенсі цього поняття, в Україні ще існують різноманітні езотеричні об'єднання та сайєнтологічні рухи, які наголошують на позавіросповідному, нерелігійному, більше того цілком науковому статусі своїх доктрин і практик. Прихильники езотеризму об'єднуються в теософські, антропософські, екстрасенсорні та інші групи. Прихильники сайєнтологічних доктрин практикують їх в рамках таких організацій як Діанетика-Фонд Хаббарда, Наука Розуму, Християнська наука. В Україні також існують послідовники сатанізму, який визначається обожненням і поклонінням злу, яке уособлюється Сатаною (Люцифером, Дияволом). На сьогодні українські сатаністи являють досить аморфний, неінституціалізований рух переважно в підлітково-молодіжному середовищі. Сатанізм не визнається на офіційно-державному рівні й існує напівпідпільно.

Наявність неорелігій ускладнює і без того непросту релігійну ситуацію в Україні. Їх поява та поширення в Україні зумовлені цілим комплексом причин, до яких зокрема відносять: національні і глобальні проблеми людства, в яких представники НРТ

звинувачують традиційні релігії; економіко-політичну та культурну глобалізацію світу, внаслідок якої відбувається взаємовплив різноманітних духовних традицій; постмодерну світоглядну революцію, яка викликала докорінну зміну життєвих доміант сучасного покоління та ін.

В поліконфесійному середовищі України частка НРТ незначна і становить приблизно 4% від загальної кількості релігійних громад, тоді як кількість послідовників коливається в межах 0,1-0,3% від загальної кількості населення. Проте їх кількість повільно, але постійно збільшується, внаслідок активної благодійницької, просвітницької та пропагандистської діяльності.

Все це викликає серйозне занепокоєння з боку традиційних для України конфесій, перш за все, православ'я та католицизму, багатьох науково-дослідних і громадських організацій, які розглядають діяльність неорелігійних організацій як вкрай деструктивну для психологічного, морально-етичного, фізичного здоров'я особистості та соціуму, загрозову для національної безпеки незалежної української держави.

Розділ ІХ. Правові засади релігійного життя в Україні

1. Українське законодавство про свободу совісті та державно-церковні відносини 2. Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань (витяги)

1. Українське законодавство про свободу совісті та державно-церковні відносини

Правові засади релігійного життя в Україні, державно-церковних відносин регламентовані Законом “Про свободу совісті і релігійні організації”, який прийнятий Верховною Радою 23 квітня 1991 року. Цей Закон відповідав духу і змісту “Декларації про державний суверенітет України”. Він не лише гарантує свободу совісті у всьому спектрі її складових, але й значно деталізує положення про рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Закон наголошує на світськості державної освіти, але надає право релігійним організаціям відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати свої навчальні заклади. Держава бере на себе зобов'язання поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Закон розписує статус різних релігійних організацій (громад, управлінь, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів) як юридичних осіб і розкриває принципи їх реєстрації державою або припинення їх діяльності.

Окремі положення, пов'язані із свободою релігії і релігійної діяльності, є в інших українських правових документах, зокрема в “Кодексі законів про працю України”, “Кодексі про шлюб та сім'ю України”, Законі України про альтернативну (невійськову) службу, Законі України про освіту, Кримінальному кодексі України та ін. Узагальнюючою фіксацією свободи буття релігії в Україні є стаття 35 нашої Конституції: “Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в

Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань”.

Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” позитивно оцінений європейською громадськістю як правовий акт, що відповідає міжнародним правовим актам, зокрема “Загальній декларації прав людини”, “Міжнародному пакту про громадянські і політичні права”, “Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань”, “Підсумковому документу віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі” та ін.

2. Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань (витяги)

Декларація прав національностей України

Стаття 4. Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, визначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. (1 листопада 1991 року)

Конституція України

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і

професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які надають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. (28 червня 1996 року)

Міжнародні правові акти

Загальна декларація прав людини

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)

Генеральної Асамблеї ООН від 10.12. 1948 р.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібне, та і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні і виконанні релігійних і ритуальних порядків.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 26. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 29. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свободі інших й задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і зального добробуту в демократичному суспільстві.

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод

Підписана 4.11.1950 р. представниками держав — перших членів Ради Європи, є основним документом Ради Європи

Стаття 9. 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію чи переконання як особисто, так і разом з іншими, публічно або приватно, в богослужінні, ученні чи відправленні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати свої релігію чи переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом й необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадського спокою, охорони громадського порядку, здоров'я або моралі, а чи для захисту прав і свобод інших осіб.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості

та дискримінації на підставі релігії чи переконань

Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25.II.1981 р.

(резолуція 36/55)

Стаття 1. 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідати свою релігію та виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідати релігію або переконання підлягає тільки обмеженням, що встановлені законом та необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 2. 1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на ґрунті релігій або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.

2. З метою цієї Декларації вираз “нетерпимість та дискримінація на ґрунті релігій або переконань” означає будь-які розрізнення, виключення, обмеження або переваги, базовані на релігії або зменшення визнання використання або здійснення на ґрунті рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3. Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та осуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною Декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних пактах про права людини, і як перешкоду дружніх та мирних відносин між державами.

Стаття 4.1. Усі держави повинні вживати ефективних заходів для запобігання та ліквідації дискримінації на ґрунті релігії або переконань у визнанні здійснення та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, економічного, політичного, соціального і культурного життя.

2. Усі держави докладають усіх зусиль для прийняття або скасування законодавства. Коли це необхідно, для заборони будь-якої дискримінації, а також для

вжиття усіх відповідних заходів для боротьби проти нетерпимості на ґрунті релігії або інших переконань у цій сфері.

Стаття 5.1. Батьки, або у відповідних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя в рамках сім'ї у відповідності із своєю релігією або переконанням, а також виходячи з морального виховання, яке на їх думку, має отримати їх дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії або переконань у відповідності з бажанням її батьків, або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не змушувати до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

3. Дитина забезпечується від будь-якої форми дискримінації на ґрунті релігії або переконань. Вона повинна виховуватися у дусі зрозуміння, терпимості, дружби між народами світу та загального братерства, поважання свободи релігій або переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що її енергія та здібності повинні бути присвячені служінню на благо інших людей.

4. Якщо дитина не перебуває в опіці своїх батьків або законних опікунів, то береться належним чином до уваги виражена ними воля або будь-які прояви їхньої волі у питаннях релігії або переконань, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

5. Практика релігії або переконань, у яких виховується дитина, не повинні заподіювати шкоди ні її фізичному або розумовому здоров'ю, ні її повному розвитку із дотриманням пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

Стаття 6. У відповідності із статтею 1 цієї Декларації із дотриманням положень пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

а) відправляти культу чи збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати і утримувати місця для цієї мети;

в) створювати і утримувати відповідні благодійні гуманітарні установи;

с) виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами або звичаями чи переконаннями;

d) писати, випускати та розповсюджувати відповідні публікації у цих галузях;
e) вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети;

f) клопотатися про отримання і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні фінансові та інші пожертви;

g) готувати, призначати, обирати чи призначати за правом успадкування відповідних керівників відповідно до потреб та норм тої чи іншої релігії або переконань;

h) дотримуватися днів відпочинку та відзначати свята та відправляти обряди у відповідності з приписами релігії та переконань;

i) встановлювати і підтримувати зв'язки з окремими особами та громадами в галузі релігії та переконань на національному та міжнародному рівнях.

Стаття 7. Права і свободи, проголошені в цій Декларації, подобаються в національному законодавстві таким чином, щоб кожна людина могла користуватися такими правами та свободами на практиці.

Стаття 8. Ніщо у цій Декларації не повинно витлумачуватися у розумінні обмеження чи відходу від будь-якого права як воно визначене у Загальній Декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини.

Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі

(15 січня 1989 р.)

Держави-учасниці підтверджують, що будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незважаючи на расові, статеві, мовні та релігійні відмінності.

16. З метою забезпечення свободи особи сповідувати релігію або віру держави-учасниці будуть серед іншого:

16.1. — використовувати ефективні заходи для відвернення і ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання, здійснення і використання прав людини і основних свобод у всіх сферах громадського,

політичного, економічного, соціального, культурного життя і з забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;

16.2. — сприяти клімату взаємної терпимості і поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими і невіруючими;

16.3. — надавати за їх проханням об'єднанням віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних межах своїх держав, визнання статусу, передбаченого для них у відповідних країнах;

16.4. — поважати право цих релігійних об'єднань:

— засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;

- організовуватися у відповідності з своєю власною ієрархічною та інституційною структурою;

- обирати, призначати і замінювати свій персонал згідно своїх вимог і стандартів, а також будь-яких вільно досягнутих домовленостей між ними і їх державою;

- запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертвування;

16.5. — вступати в консультації з релігійними культурами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;

16.6. — поважати право кожного давати і одержувати релігійну освіту на мові за своїм вибором або індивідуально, або разом з іншими;

16.7. — в цьому контексті поважати серед іншого свободу батьків забезпечувати релігійну і моральну освіту своїх дітей у відповідності зі своїми власними переконаннями;

16.8. — дозволяти підготовку персоналу у відповідних установах;

16.9. — поважати право віруючих та релігійних об'єднань на придбання і використання священних книг, релігійних видань на мові за своїм вибором та інших предметів й матеріалів, що відносяться до сповідання релігії або віри, і володіти ними;

16.10. — дозволяти релігійним культурам, установам та організаціям виробляти, імпортувати і поширювати релігійні видання та матеріали;

16.11. — доброзичливо розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, в тому числі через засоби масової інформації.

17. Держави-учасниці визначають, що здійснення вище названих прав, які стосуються до свободи релігії чи переконань, може зазнати лише таких обмежень, які

визначені законами, сполучні з їх зобов'язаннями за міжнародним правом і їх міжнародними зобов'язаннями. Вони будуть забезпечувати в своїх законах та адміністративних правилах і при їх використанні повне і ефективно здійснення свобод думки, совісті, релігії або переконань.

18. вони будуть захищати і створювати умови для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Вони будуть поважати вільне здійснення прав особами, які належать до таких меншин, і забезпечувати їх повну рівність із іншими.

Паризька Хартія для Нової Європи

Підписана керівниками 32 держав Європи, США і Канади

21.11.1990 р.

Нова ера демократії, миру та єдності

Права людини, демократія і верховенство закону. Ми підтверджуємо, що без будь-якої дискримінації кожна людина має право: на свободу думки, совісті, релігії і переконань...

Ми підтверджуємо, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин буде захищена, і що особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виражати, зберігати і розвивати цю самобутність без якоїсь дискримінації і за умов повної рівності перед законом.

Ми виражаємо свою рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної зневаги, антисемітизму, ксенофобії і дискримінації щодо будь-кого, а також переслідувань за релігійними та ідеологічними мотивами.

Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин

Резолюція 47. 135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992.р.

Стаття 1. 1. Держави охороняють на їх відповідних територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності.

2. Держави застосовують належні законодавчі та інші заходи для досягнення цих цілей.

Стаття 2. 1. Особи, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин (далі іменуються особами, що належать до меншин), мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і відправляти релігійні обряди, а також використовувати свою мову в особистому житті і публічно, вільно і без втручання чи дискримінації в будь-якій формі.

2. Особи, які належать до меншин, мають право брати активну участь в культурному, релігійному, суспільному, економічному і державному житті.

3. Особи, які належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації і забезпечувати їх функціонування.

4. Особи, які належать до меншин, мають право встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні і мирні контакти з іншими членами своєї групи і з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордон з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними, мовними узами.

Стаття 4. 2. Держави використовують заходи для створення сприятливих умов, які дають можливість особам, що належать до меншин, виражати свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства міжнародним нормам.

Методичне забезпечення курсу «Релігієзнавство»

1. Плани семінарських занять 2. Завдання для самостійної роботи 3. Тестові питання для закріплення вивченого матеріалу 4. Тематика модульних контрольних робіт 5. Методичні рекомендації та вимоги до написання контрольних робіт 6. Орієнтовні питання до заліку та іспиту 7. Рекомендована література

1. Плани семінарських занять

Семінар 1. Природа і функції релігії

План

1. Основні підходи до інтерпретації релігійного феномену.
2. Сутність і визначення релігії.
3. Структура релігії. Рівні релігійної свідомості.
4. Функції релігії.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Виговський Л. Функціональність релігії. К.-Хм., 2004;
3. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. М., 1975. Т. 1-2;
4. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. М., 1993;
5. Кимелев Ю. Современная западная философия религии. М., 1989;
6. Мень А. История религии. М., 1991. Т. 1-2.

Семінар 2. Релігія як суспільно-історичне явище

План

1. Теорії походження релігії.
2. Основні типи релігійних вірувань (чуттєво-надчуттєвий, демонічний, теїстичний).
3. Еволюція релігійних форм від аніматизму до монотеїзму.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Гаврилюк Т.В. Ідея надприродного в історії та сучасності. К., 2008.
3. История религий. В 2-х т. М., 2002.
4. Токарев С. Религии в истории человечества. М., різні роки.
5. Фрезер Д. Золотая ветвь. М., 1984.

Семінар 3. Природа і різновиди етнічних релігій

План

1. Характерні риси етно-національних релігій.
2. Давні національні релігії та їх особливості.
3. Етно-національні релігії (індуїзм, конфуціанство, зороастризм, синтоїзм, іудаїзм).

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Васильев Л. История религий Востока. М., 1999.
3. Мень А. История религии. В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. М, 1991.
4. Светлов Г. Путь богов: Синто в Японии. М., 1985.
5. Филипович Л.О. Етнологія релігії. К., 2000.

Модуль II.

Семінар 4. Світові релігії. Буддизм.

План

1. Характерні риси світових релігій.
2. Історія зародження та поширення буддизму.
3. Віровчення та космологія буддизму.
4. Священні книги буддизму
5. Основні течії буддизму.

6. Буддизм в Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Классический буддизм. СПб., 1999.
3. Корнев В. Буддизм — религия Востока. М., 1990.
4. Ранчендуб В. — Історія буддизму. СПб., 1999.
5. Эррикер К. Буддизм. М., 1999.

Семінар 5. Християнство.

План

1. Ісус Христос як засновник нової релігії.
2. Формування християнського віровчення. Символ віри.
3. Біблія як священна книга й історико-культурне явище.
4. Особливості католицизму та православ'я.
5. Особливості ранніх та пізніх течій протестантизму.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Апокрифы древних христиан. М., 1982.
3. Біблія.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1998.
5. Конрад Р. Вера католической Церкви. К., 1997.
6. Павленко П. Ісус Христос — постать історії. Біла Церква, 2002.
7. Шмеман А. Исторический путь Православия. К., 2003.

Семінар 6. Іслам.

План

1. Походження і поширення ісламу.

2. Коран і Сунна — священні книги мусульман.
3. Основи віровчення ісламу.
4. Релігійно-політичні течії ісламу.
5. Іслам в Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Ат-Тантауи Али. Общее представление об исламе. К., 2002.
3. Грюнебаум Г. Классический ислам: Очерки истории. М., 1988.
4. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990.
5. Кирюшко М.І. Іслам на українських землях // Історія релігій в Україні. К., 1999.
6. Коран. М., 1990.

Модуль III

Семінар 7. Нові релігійні течії.

План

1. Поява нових релігійних систем як закономірність релігійного процесу.
2. Особливості неорелігійного руху в Україні.
3. Взаємовідносини традиційних і нетрадиційних релігійних об'єднань.
4. Місце неорелігій у світовому релігійному просторі.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Гаврилюк Т.В. Ідея надприродного в історії та сучасності. К., 2008.
3. Дудар Я., Филипович Л. Нові релігійні течії: український контекст К., 2000.
4. Єленський В. Релігія після комунізму. К., 2002.
5. Релігія і церква в сучасних українських реаліях // Українське релігієзнавство № 44. К., 2007.

Тема 8. Історія і сучасний стан релігій в Україні.

План

1. Релігія в Україні в історичній ретроспективі.
2. Нинішня конфесійна структура та географія релігій в Україні.
3. Основні віхи релігійного процесу на українських теренах.
4. Релігійне відродження в демократичній Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Колодний А. Основи релігієзнавства. Київ-Дрогобич, 2006.
3. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Львів, 2005.
4. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. К., 1993.
5. Лозко Г. Українське язичництво К., 1994.
6. Огієнко І. Українська Церква. К.-Дрогобич, 2003.

Семінар 9. Конституційні гарантії і правове забезпечення свободи совісті в Україні.

План

1. Здійснення свободи віросповідання в історії людства. Свобода віросповідання в історії України.
2. Конституція і законодавство України про свободу віросповідання.
3. Міжнародні правові засади релігійного життя.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Закон України “про свободу совісті та релігійні організації”// Закони України. К., 1996. Т.1.
3. Колодний А. Основи релігієзнавства. Київ-Дрогобич, 2006.
4. Права человека: основные международные документы: Сб. док. М., 1989.

5. Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття.
6. Свобода совісті та віросповідань. Міжнародні та українські правові документи. Упорядник М.Бабій. К., 2006.

Правові акти

- Конституція України. К., 1996. Ст. 11, 24, 34, 35, 37.
- Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” Закони України. К.: Парламентське вид-во., 1996., Т.1, ст. 3, 4, 5, 6.
- Закон України “Про освіту”. К.: Генеза., 1996. С. 8-9.
- Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу”. Відомості ВР України.: Парламентське вид-во., 1992. № 15. (Нова редакція від 18.02.1999р. № 437-XIV).
- Закон України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”. К.: Парламентське вид-во., 1992. С. 17,18,40.

2. Завдання для самостійної роботи

Тема 1. Релігієзнавство як наука і навчальна дисципліна

1. Чітко визначте об'єкт і предмет релігієзнавства.
2. Що є основою поділу релігієзнавства на академічне та богословське?
3. Що служить підставою для виокремлення його дисциплінарних утворень?
4. Перерахуйте категоріально-понятійні ряди релігієзнавства.
5. Що відрізняє релігієзнавство від теології?
6. Охарактеризуйте співвідношення релігієзнавства та атеїзму.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство (за ред. А.Колодного). К., 2000.
2. Красиков А.Н. Методология классического религиоведения. Благовещенск, 2004.
3. Религиоведение. Хрестоматия. (под ред. А.Красникова). М., 2000.
4. Религиоведение. Хрестоматия. (составитель П.Костюкович). Минск, 2000.
5. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. К., 1996.
6. Релігієзнавчий словник. К., 1996.

Тема 2. Релігія як предмет дослідження

1. Розкрийте проблему визначення релігії.
2. Покажіть людиномірність релігії.
3. Розкрийте структуру релігії та взаємодію її основних елементів.
4. Дайте характеристику функціональній природі релігії.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Виговський Л. Функціональність релігії. К.-Хм., 2004.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. М., 1975. Т. 1-2;

4. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. М., 1993;
5. Кимелев Ю. Современная западная философия религии. М., 1989;
6. Яроцький П.Л. Релігієзнавство. К., 2004.

Тема 3. Релігія як суспільно-історичне явище

1. Назвіть основні теорії походження релігії.
2. Розкрийте суспільно-історичну природу релігії.
3. В чому полягають особливості родоплем'яних вірувань?
4. Назвіть чинники, які зумовили появу анімістичних уявлень.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Гаврилук Т.В. Ідея надприродного в історії та сучасності. К., 2008.
3. История религий. В 2-х т. М., 2002
4. Токарев С. Религии в истории человечества. М., різні роки.
5. Фрезер Д. Золотая ветвь. М., 1984.

Тема 4. Природа і різновиди етнічних релігій

1. Охарактеризуйте умови та причини формування етнічних релігій.
2. Особливості іудаїзму як етнічної релігії.
3. Дайте загальну характеристику індуїзму, конфуціанству, зороастризму, синтоїзму.
4. Дайте загальну характеристику давньоєгипетській, давньоримській та давньогрецькій релігіям.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Васильев Л. История религий Востока. М., 1999.
3. Мень А. История религии. В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. М., 1991.

4. Светлов Г. Путь богов: Синто в Японии. М., 1985.
5. Филипович Л.О. Етнологія релігії. К., 2000.

Тема 5. Світові релігії. Буддизм.

1. Назвіть характерні риси світових релігій.
2. Назвіть основні етапи життя Будди згідно тибетської традиції.
3. Назвіть чотири благородні істини буддизму та восьмирічний шлях.
4. Дайте загальну характеристику Тіпітаки.
5. Розкрийте відмінності основних течій буддизму.
6. Буддизм в Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Классический буддизм. СПб., 1999.
3. Корнев В. Буддизм — религия Востока М., 1990.
4. Ранчендуб В. — Історія буддизму. СПб., 1999.
5. Эррикер К. Буддизм. М., 1999.

Тема 6. Християнство.

1. Покажіть в чому полягає унікальність постаті Ісуса Христа.
2. Назвіть Символ віри християнства.
3. Назвіть спільні та відмінні риси Декалогу та Нагірної проповіді Ісуса Христа.
4. Назвіть священні таїнства в християнстві.
5. Вселенські собори в історії християнства.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.

2. Апокрифы древних христиан. М., 1982.
3. Біблія.
4. Закон Божий. К., 2003.
5. Катехизис. К., 1991.
6. Колодний А. Основи релігієзнавства. Курс лекцій. Київ-Дрогобич, 2006.
7. Павленко П. Ісус Христос — постать історії. Біла Церква, 2002.
8. Християнство доби постмодерну. Монографія. К., 2005.

Тема 7. Іслам.

1. Мухамад — постать історії.
2. Назвіть “стовпи віри ісламу”.
3. Охарактеризуйте основні течії ісламу.
4. Особливості поширення ісламу в Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Ат — Тантауи Али. Общее представление об исламе. К., 2002.
3. Грюнебаум Г. — Классический ислам: Очерки истории. М., 1988.
4. Еремеев Д. — Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990.
5. Кирюшко М.І. Іслам на українських землях // Історія релігій в Україні. К., 1999.
6. Коран. М., 1990.

Тема 8. Новітні релігійні течії.

1. Визначте, що таке НРТ, нетрадиційна релігія, неорелігія, релігії “Нового віку”, секта, культ.
2. З’ясуйте, чому з’являються нові релігійні течії і які складнощі супроводжують цей процес.
3. Дайте класифікацію НРТ.

4. Охарактеризуйте перспективи НРТ.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Гаврилюк Т.В. Ідея надприродного в історії та сучасності. К., 2008.
3. Дудар Я., Филипович Л. Нові релігійні течії: український контекст К., 2000.
4. Єленський В. Релігія після комунізму. К., 2002.
5. Релігія і церква в сучасних українських реаліях // Українське релігієзнавство. № 44. К., 2007.

Тема 9. Історія і сучасний стан релігій в Україні.

1. Вичленіть і охарактеризуйте пантеон давньоруських богів.
2. Що послужило причиною і мотивом прийняття князем Володимиром християнства?
3. Охарактеризуйте шляхи поширення християнства в Україні.
4. Охарактеризуйте міжконфесійні відносини в сучасній Україні.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Колодний А. Основи релігієзнавства. Київ-Дрогобич, 2006.
3. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Львів, 2005.
4. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. К., 1993.
5. Лозко Г. Українське язичництво К., 1994.
6. Огієнко І. Українська Церква. К.-Дрогобич, 2003.

Тема 10. Конституційні гарантії і правове забезпечення свободи совісті в Україні.

1. Які гарантії свободи совісті дає Конституція України?
2. Які закони України постають правовим гарантом свободи совісті її

громадян?

3. Назвіть міжнародні правові засади релігійного життя.

Рекомендована література:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М.Колодного. К., 2000.
2. Закон України “про свободу совісті та релігійні організації”// Закони України. К., 1996. Т.1.
3. Колодний А. Основи релігієзнавства. Київ-Дрогобич, 2006.
4. Права человека: основные международные документы: Сб. док. М., 1989.
5. Свобода совісті та віросповідань. Міжнародні та українські правові документи. Упорядник М.Бабій. К., 2006.

Правові акти

- Конституція України. К., 1996. Ст. 11, 24, 34, 35, 37.
- Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” — Закони України. К.: Парламентське вид-во., 1996. Т.1. Ст. 3, 4, 5, 6.
- Закон України “Про освіту”. К.: Генеза., 1996. С. 8-9.
- Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу”. Відомості ВР України.: Парламентське вид-во., 1992. № 15. (Нова редакція від 18.02.1999р. № 437-XIV).
- Закон України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”. К.: Парламентське вид-во., 1992. С. 17,18,40.

3. ТЕСТОВІ ПИТАННЯ ДЛЯ ЗАКРІПЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Які риси характеризують академічне релігієзнавство?
2. Назвіть первісні форми релігії.
3. Якій формі первісної релігії притаманна віра в кровні зв'язки роду та тварин?
4. Назвіть національні релігії.
5. Що є характерною особливістю етнічних релігій?
6. В якій із національних релігій головний Бог носить ім'я Яхве?
7. В якій із релігій сонм духів має назву камі?
8. Яка із національних релігій є монотеїстичною?
9. Які релігії є світовими?
10. Які благородні істини включає буддизм?
11. Яку назву має священна книга буддистів?
12. Що входить до Стовпів віровчення ісламу?
13. Назвіть течії ісламу.
14. Як називається священна книга мусульман?
15. В якій течії ісламу сповідується віра в реінкарнацію?
16. Які народи підготували "повноту часу" християнства?
17. В якому році був прийнятий Символ Віри християнства?
18. Які моральні принципи Ісус вважав визначальними?
19. Що є таїнствами в православній і католицькій обрядовій практиці?
20. Які таїнства визнаються в протестантизмі?
21. Яка монотеїстична релігія визнає святість лише Старого Завіту?
22. З якою метою Закон України обмежує свободу релігії?
23. В якому році Верховна Рада прийняла Закон про свободу совісті?
24. Які категорії розкривають повноту свободи релігії?
25. Назвіть правові засади релігійного життя в Україні.

4. Тематика модульних контрольних робіт

1. Релігійна концепція буття людини в світі.
2. Релігійне вчення про долю людини і світу.
3. Релігійно-богословська концепція культури.
4. Місце релігії в системі духовної культури.
5. Наука і релігія як сфери духовності.
6. Мотиви вільнодумства в українській культурі.
7. Секуляризація як явище духовної культури людства.
8. Філософсько-політичні ідеї сучасного буддизму.
9. Ісламський фундаменталізм: витоки та прояви.
10. Коран — священна книга та історико-культурне явище.
11. Іслам в Україні.
12. Мусульманське право: структура та основні інститути.
13. Християнізація Руси-України як культурологічний процес.
14. Роль православної церкви в історії української держави (XVII-XVIII ст.).
15. Церковна унія в історії українського народу.
16. Вплив християнства на соціально-культурний прогрес людства.
17. Місце Біблії в структурі духовних цінностей.
18. Біблія як священна книга та історико-культурне явище.
19. Моральні принципи Декалогу і Нагорної проповіді
20. Роль православ'я у формуванні й розвитку етноконфесійних особливостей української культури
21. Релігія в контексті відродження України.
22. Міжконфесійні колізії в сучасному українському суспільстві.
23. Українське відродження і проблема національної церкви.
24. Відродження Українського православ'я і Греко-католицизму в демократичній Україні.
25. Свобода буття релігії в суспільстві.
26. Свобода віросповідання і діяльність правоохоронних органів.
27. Свобода віросповідання в історії Української конституції.
28. Цивільні права релігійних організацій.

29. Право власності релігійних організацій.
30. Трудова діяльність та соціальні гарантії в релігійних організаціях.
31. Глобальні проблеми сучасності в їх релігійному витлумаченні і розв'язанні.

5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

В процесі вивчення курсу "Релігієзнавство" студенти індивідуальної форми навчання здають контрольні роботи у відповідності з графіком, визначеним індивідуальним навчальним планом.

Написання ґрунтовної контрольної роботи стає можливим при дотриманні студентом певного оптимального алгоритму побудови власної праці. Виконання контрольної роботи включає в себе наступні основні етапи:

I. Підбір літератури, що висвітлює вибрану тему контрольної роботи. Орієнтиром у цьому підборі можуть бути рекомендовані підручники, навчальна література, першоджерела, антології та хрестоматії, довідникові та енциклопедичні видання, статті в журналах і збірниках тощо.

II. Ознайомлення з підбраною літературою та першоджерелами. На цьому етапі студенту необхідно зробити копії, виписки, вказуючи всі складові наукового апарату (автор і назва твору, місце і рік видання, сторінка. (Наприклад: Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. К., 1989. С. 30).

Рекомендуємо відсіювати другорядне, опускати біографічні данні про засновників релігій, концентрувати увагу на головних ідеях досліджуваних релігійних конфесій.

Важливо усвідомлювати значення релігієзнавчих та релігійних понять, що зустрічаються в текстах, для чого корисно робити спеціальні виписки визначень із словників і підручників.

Визначення структури та написання плану контрольної роботи.

План роботи повинен включати три-чотири проблемних питання, сформульованих на основі попереднього знайомства студента з підбраною літературою.

У структурі роботи слід передбачити короткий вступ, кілька пунктів основної частини і висновки. У короткому вступі варто дати загальну характеристику проблеми, показати її важливість і стан висвітлення, мету та завдання роботи.

В основній частині потрібно розкрити зміст кожного питання у логічній послідовності з елементами самостійного аналізу матеріалу. Писати слід сучасною українською мовою, чіткими фразами, правильно оформлювати науковий апарат.

Цитати обов'язково брати в лапки і зазначати в посиланні, з якого джерела вони взяті, вказуючи сторінку. Кожний пункт плану має бути логічно завершеним.

Робота повинна бути творчою або хоча б мати елементи творчості. Студент повинен продемонструвати вміння самостійно аналізувати відібраний матеріал, робити узагальнення та висновки. Недопустимим є автоматичне переписування розділів одного підручника чи іншого посібника. Творчий підхід до написання контрольної роботи передбачає самостійний аналіз поставленої проблеми на основі вивчення широкого кола навчальної та наукової літератури.

У кінці роботи слід передбачити підсумкову частину, в якій зробити узагальнення і висновки. Обов'язково слід подати список використаної літератури, вказуючи всі складові наукового апарату (автор і назва твору, місце і рік видання). Сторінки роботи слід пронумерувати.

Контрольна робота повинна мати обсяг 12-18 сторінок машинопису (комп'ютерного набору) через 1,5 інтервали з полем ліворуч не менше 2 см. На обкладинці контрольної роботи зазначаються: назва ВНЗ, прізвище, ім'я та по батькові виконавця, назва дисципліни, факультет, спеціальність, курс, група, форма навчання.

Контрольна робота має бути виконана також під час ліквідації академічної різниці в годинах курсу «Релігієзнавство» при зарахуванні в НАСОА студентів з інших вузів країни.

6. ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ ТА ІСПИТУ

1. Релігієзнавство як наука. Об'єкт і предмет релігієзнавства.
2. Структура і основні риси сучасного релігієзнавства.
3. Принципи релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни.
4. Релігієзнавство і теологія.
5. Філософія релігії як галузь академічного релігієзнавства, її структура.
6. Психологія релігії як галузь академічного релігієзнавства.
7. Соціологія релігії як галузь академічного релігієзнавства
8. Сутність і визначення релігії. Функції релігії.
9. Теорії походження релігії.
10. Ранні форми вірувань.
11. Характерні типи і риси національно-державних релігій.
12. Передумови виникнення і основні риси віровчення буддизму.
13. Віровчення і культ буддизму. Буддійський пантеон.
14. Священні книги буддистів.
15. Основні течії буддизму.
16. Буддизм в Україні
17. Історичні умови виникнення ісламу.
18. Віровчення і культ ісламу. Коран — священна книга мусульман.
19. Поширення і основні течії ісламу.
20. Витоки і етапи формування християнства.
21. Джерела християнського віровчення.
22. Перетворення християнства у панівну релігію і поширення його в світі.
23. Символ християнської віри — становлення, особливості.
24. Причини поділу християнства на Західну і Східну церкви.
25. Основні відмінності православ'я і католицизму.
26. Особливості ранніх течій протестантизму (лютеранство, кальвінізм, англіканство).
27. Особливості пізніх течій протестантизму (баптизм, адвентизм, п'ятидесятництво).
28. Дохристиянські вірування в Україні.

29. Передумови хрещення Руси-України.
30. Розвиток православ'я на українських землях.
31. Поява греко-католицької церкви та її подальша історія.
32. Сучасна конфесійна структура і географія релігій в Україні.
33. Поняття “неорелігії”, їх види.
34. Проблеми взаємовідносин традиційних і нетрадиційних вірувань.
35. Причини появи і поширення неорелігій.
36. Основні групи неорелігій. Охарактеризуйте одну з цих груп.
37. Географія релігій у світі та тенденції їх поширення.
38. Кризові явища у сучасному релігійному житті. Сучасне богошукання.
39. Свобода совісті як загальнолюдська цінність.
40. Українські і міжнародні правові документи, що регулюють питання свободи совісті.

7. БІБЛІОГРАФІЯ

Першоджерела

1. Авеста: Избр. гимны / Пер. с авест. И. Стеблина-Каменского. М., 1993.
2. Авеста в русских переводах (1861-1996). 2-е изд., испр. СПб., 1998.
3. Агада: Сказания, притчи, изречения Талмуда и Мидрашей. Ростов на Дону, 2000.
4. Антология даосской философии. М., 1994.
5. Апокрифические апокалипсисы: [Сб. памятников апокрифической лит.] / Сост., пер., вступ. ст. и коммент. М. Витковская, В. Витковский. СПб., 2001.
6. Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. М., 1989.
7. Арън Шура. Гирлянда Джатак, или Сказания о подвигах Бодхисаттвы. 2-е изд., доп. М., 1989.
8. Атхарваведа [Древнейшее собрание инд. заговоров]: Избранное / Пер., коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. 2-е изд., стереотип. М., 1989.
9. Біблія.
10. Барт К. Очерк догматики: Лекции, прочит, в ун-те Бонна в летний семестр 1946 г. / Пер. с нем. СПб., 2000.
11. Бонхеффер Д. Сопротивление и покорность / Пер. с нем. М., 1994.
12. Будда: История о перерождениях / Пер. с пали Б. Захарьина. М., 1991.
13. Буддизм: Четыре благородных истины [Сб. / Сост. Я. Боцман]. М.-Х., 2001.
14. Бхагавад-Гіта, як вона є. Л., 1990.
15. Бхагавад гита / Пер. с санскр., исслед. и примеч. В. С. Семенцова. 2-е изд., испр. и доп. М., 1999.
16. Васубандху. Абхилхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Разд. 1,3 / Пер. с санскрита, введ., коммент., истор.-философ. исслед. Е. П. Островской и В. И. Рудого. М., 1994.
17. Ветхозаветные апокрифы / Пер. Е. В. Витковского. М.-Х., 2001.
18. Вопросы Милинды / Пер. с пали. М., 1989.
19. Всемирное Писание. Сравнительная антология священных текстов / Пер. с англ. М., 1995.

20. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Упоряд., пер. з санскр., прим. П. Ріттера. К., 1992.
21. Дао: гармонія мира / Пер. с древнекит. М.-Х., 2000.
22. Даосская алхимия / Пер. с кит., коммент., примеч., вступ. ст. Е. А. Торчинов. СПб., 2001.
23. Джатаки. Из первой книги "Джатак" / Пер. с пали Б. Захарьина. М., 1979.
24. Догэн. Путь к пробуждению: главные сочинения наставника Дзэн Догена / Пер. с англ. СПб., 2001.
25. Документы II Ватиканского собора: Пер. А. Ковалю. М., 1998.
26. Дхаммапада / Пер. с пали, введ. и коммент. В. Н. Топорова. 2-е изд., стереотип. М., 1993.
27. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" // Закони України. Т. 1. К., 1996.
28. Законы Ману / Пер. с санскр. С. Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным. М., 1960.
29. Избр. сутры китайского буддизма: [Сб. переводов] / Предисл. Е. А. Торчинов. СПб., 2000.
30. История и культура Древней Индии: Тексты. М., 1989.
31. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере: В 2 т. / Пер. с фр. М., 1997.
32. Клеман О. Истоки: Богословие отцов Древней Церкви: тексты и коммент. / Пер. с фр. М., 1994.
33. Кодзики: Записки о деяниях древности: В 2 т. / Пер. со старояп. М., 1995.
34. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. Ростов на Дону, 1994.
35. Коран / Пер. И. Ю. Крачковского. М., 1990.
36. Книга Мормона / Пер. с англ. Солт-Лейк-Сити, 1988.
37. Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Кигай: Тексты. М., 1984.
38. Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произведения 1520-1526 гг. / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. Х., 1992.
39. Лютер М. 95 тезисов / Сост., вступ. ст., прим. и коммент. И. Фокина. СПб., 2002.

40. Лютер М. Жить и возвещать дела Господни: Малый катехизис; Большой катехизис; Послание о переводе; Шмалькальденские статьи / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. Х., 2001.
41. Лютер М. Избр. произведения: [Пер. с нем.]. СПб., 1994.
42. Лютер М. Основи християнської віри: Малий Катехізіс. Тернопіль, 1998.
43. Махабхарата. Рамаяна. (Библиотека всемирной литературы). М., 1974.
44. Поэзия и проза Древнего Востока / Под общ. ред. И. Брагинского. М., 1973.
45. Правда про унію: Документи і матеріали / Редкол.: Д. Я. Яремчук (голова) та ін. 3-е вид., доп. К., 1981.
46. Права человека и религия: Хрестоматия / Сост. и науч. редактор В. Новик. М., 2001.
47. Ранович Л. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. М., 1990.
48. Религии Китая: Хрестоматия / Ред.-сост. Е. А. Торчинов. СПб., 2001.
49. Ригведа. Избранные гимны / Пер. с коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. М., 1972.
50. Ригведа. Мандалы I-IV: [Пер. с санскр.] М., 1989; Ригведа. Мандалы V-VIII: [Пер. с санскр.]. М., 1995.
51. Рак И. В. Легенды и мифы Древнего Египта. 5-е изд. СПб., 1999.
52. Рак И. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб., 1998.
53. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии: Сб. правовых актов / Сост. А. О. Протопопов. М., 2002.
54. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991): Материалы и док. по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. М., 1995.
55. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: Сб. документов. К., 1996.
56. Силенко Л. Святе вчення Пророка й Учителя Лева Силенко: РУН-Віра: Нове духовне народження. К., 1995.
57. Силенко Л. Мага Віра. К., 1998.

58. Сунна пророка Мухаммеда // Наука и религия. 1997-1998.
59. Темкин Э. И., Эрман В. Г. Мифы Древней Индии. 3-е изд. М., 1985.
60. Тибетская книга мертвых: [О жизни после смерти: Пер. с англ.] / Психол. коммент. К.-Г. Юнга. СПб., 1994.
61. Тиллих П. Систематическая теология: В 3 т. / Пер. с нем. СПб., 2000.
62. Шаян В. Віра предків наших: В 2 т. К., 1999.
63. Шептицький А. Церква і церковна єдність: Док-ти і матеріали. 1899-1944. Л., 1995. Т.1.
64. Хадисы Пророка / Пер. с араб. и коммент. Иман Валерий Пороховой. 3-е изд. М., 2003.
65. Хасидская мудрость /Сост. В. В. Левский. М., 1999.
66. Христос и культура: Избр. тр. Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура / Пер. с англ. / Сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. М., 1996.
67. Философия китайского буддизма / Вступ. ст., предисл., коммент., пер. с кит. Е. А. Торчинов. СПб., 2001.
68. Хрестоматия по исламу / Пер. с араб., с введ. и примеч. М., 1994.
69. Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. / Под ред. М. А. Коростовцева и др. М., 1984.
70. Упанишады: В 3 кн.: [Пер. с санскр., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина]. М., 1991-1992.
71. Учение Будды: Сб. текстов. Элиста, 1992.

Загальна та навчально-методична література

1. Академічне релігієзнавство: Підруч. для студентів вищих навч. закладів / За наук. ред. А. М. Колодного. К., 2000.
2. Будда. Конфуций: Жизнь и учение. Сб. / В изложении и пер. П. А. Буланже. М., 1995.
3. Будда. Конфуций. Саванарола. Торквемада. Лойола: [Биогр. очерки] / К. М. Корягин А. К., Шеллер, М. В. Барро, А. А. Быков. СПб., 1998.

4. Васильев Л. С. История религий Востока. 6-е изд., перераб. и доп. Ростов на Дону, 2001.
5. Вайнтруб И. В. Священные лики цивилизаций. К., 2001.
6. Введение в общее религиоведение: Учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. М., 2001.
7. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. К., 1999.
8. Головащенко С. Біблієзнавство: Вступний курс: Навч. посібник. К., 2001.
9. Иллюстрированная история религии: В 2 т. / Под ред. Д. П. Шантепи де ля Соссей. М., 1992.
10. История религий в России: Учебник / Под ред. Н. А. Трофимчука. М., 2002.
11. История религии: В 2 т.: Учебник / Под ред. Н. И. Яблокова. 2-е изд., испр. и доп. М., 2004.
12. Ісиченко І., архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Х., 2003.
13. Ісиченко І., архієп. Загальна церковна історія. Х., 2001.
14. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. К., 1999.
15. Історія релігії в Україні: В 10 т. / Редкол.: А. М. Колодний (голова) та ін. К., 1996-2002.
16. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. 6-е вид. К., 2005.
17. Классики мирового религиоведения: Антология / Пер. с англ., нем., фр. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. М., 1996.
18. Кюнг Г. Великие христианские мыслители / Пер. с англ. СПб., 2000.
19. Лубський В. І. Релігієзнавство: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. К., 1997.
20. Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігії: Підручник. К., 2004.
21. Лубський В. І., Теремко В. Л., Лубська М. В. Релігієзнавство: Підручник. К., 2004.
22. Малерб М. Религии человечества. Миф, религия, культура / Пер. с фр. М.-СПб., 1997.
23. Мень А. История религии: В 7т. М., 1990-1994.
24. Мень А. История религии: Учеб. пособие: В 2 кн. М., 1997.

25. Мечковская И. Б. Язык и религия: Лекций по филологии и истории религий: Учеб. пособие для студентов вузов. М., 1998.
26. Основы религиоведения: Учебник для вузов / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, К. И. Никонов и др. 4-е изд., перераб. и доп. М., 2004.
27. Радугин А. А. Введение в религиоведение: Курс лекций. 2-е изд. М., 1999.
28. Религиоведение: Хрестоматия: [Для высш. учеб. заведений] / Авт.-сост. П. И. Костюкович. Минск, 2000.
29. Религиоведение: Учеб. пособие / Науч. ред. А. В. Солдатов. 4-е изд., испр. и доп. СПб., 2003.
30. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С. А. Бублика. стереотип, вид. К., 2000.
31. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. К., 2000.
32. Релігієзнавство: Підручник / Є. К. Дулуман, М. М. Закович, М. Ф. Рибачук та ін. За ред. М. М. Заковича. К., 2000.
33. Религия в истории и культуре: Учебник для студентов вузов / Под ред. М. Г. Писманика. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000.
34. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии: Учеб. пособие для вузов / Сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. М., 1996.
35. Росс Ф. Великие религии человечества / Пер. с англ. М.-Ростов на Дону, 1999.
36. Релігієзнавство: Навч.-метод, посібник для самостійного вивчення дисципліни. К., 2001.
37. Сафронов А. Религиозные психопрактики в истории культуры. Х., 2004.
38. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. 4-е изд., испр. и доп. М., 1986.
39. Торнинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Трансперсон. состояния и психотехника. СПб., 1997.
40. Тришин А. Ф. Мировые религии и религиозные памятники: Учеб. пособие. М., 1997.
41. Шюре Э. Великие Посвященные / Пер. с нем. М., 1990.
42. Хаксли О. Вечная философия: [Обзор духов, наследия всех мировых религий] / Пер. с англ. М., 1997.
43. Ходькова Л. П. Релігієзнавство: Навч. посібник. 2-е вид. Л., 2001.
44. Черній А. М. Релігієзнавство: Навч. посібник. К., 2003.

45. Элиаде М. История веры и религиозных идей: В 3 т. / Пер. с фр. М., 2002.
46. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения / Пер. с фр. М., 1999.
47. Элиаде М. Трактат по истории религий: В 2 т. / Пер. с фр. СПб., 1999.
48. Яблоков И. И. Религиоведение: Учеб. пособие для вузов и словарь-минимум. М., 1998.

Довідкова література і словники

1. Библейская энциклопедия. М., 1990.
2. Буддизм: Словарь. М., 1992.
3. Геллей Г. Біблійний довідник: Короткий біблійний коментар / Пер. с англ. Торонто, 1985.
4. Губарева М. В., Низовский А. Ю. Сто великих храмов мира. М., 2000.
5. Вон Кю-Кит. Энциклопедия дзэн/Пер. с англ. М., 1999.
6. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия: В 2 кн. Репринт. изд. М., 1992.
7. Ислам: Краткий справочник. 2-е изд. М., 1986.
8. Ислам: Энцикл. словарь. М., 1991.
9. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. М., 1996.
10. Иудаизм й христианство: Словарь. М., 1995.
11. Календарь народных обычаев и обрядов. К., 1993.
12. Капица Ф. С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. 2-е изд. М., 2001.
13. Католицизм: Словарь. М., 1991.
14. Кельтская мифология: [Мифы, верования, легенды, божества, герои]: Энциклопедия / Пер. с англ. М., 2003.
15. Кон-Шербок Д., Кон-Шербок А. Иудаизм и христианство: Словарь / Пер. с англ. М., 1995.
16. Матвеева І. П., Голобородько А. Р. Святі і свята України: календар церковних свят і народних традицій: Словар-довідник. К., 1995.

17. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев, 2-е изд. М., 1998.
18. Народы и религии мира. Энциклопедия / Под ред. В. А. Тишкова. М., 1998.
19. Новые религиозные культы, движения и организации в России: Словарь-справочник. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1998.
20. Новые религиозные организации России деструктивного, оккультного и неоязыческого характера: Справочник. 3-е изд., доп. и перераб. /Авт.-сост. И. Куликов. М., 1999.
21. Персонажи славянской мифологии. Рисованный словарь. К., 1994.
22. Покровский Д. Л. Словарь церковных терминов. М., 1995.
23. Полный православный богословский энциклопедический словарь: В 2т. Репринт, изд. М., 1992.
24. Православная энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. М., 2000-2012.
25. Православие: Словарь. М., 1989.
26. Протестантизм: Словарь. М., 1990.
27. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. К., 1996.
28. Религия, свобода совести, государственно-церковные отношения в России: Справочник / Под ред. Н. А. Трофимчука. М., 1996.
29. Религии мира: Справочник / Пер. с англ. 2-е изд., перераб. Минск, 1994.
30. Религии народов совр. России: Словарь: А-Я / Отв. ред. М. П. Мчедлов. М., 1999.
31. Религиозные традиции мира: В 2 т. / Пер. с англ. М., 1996.
32. Робертсон Р. Восточные христианские церкви: Церк.-истор. справочник / Пер. с англ. СПб., 1999.
33. Русский народный православный календарь: В 2 т. / Авт.-сост. В. В. Усов. М., 1997.
34. Святые и чудотворцы: крат. биограф. слов. / Сост. С. П. Останина. М., 2004.
35. Славянская мифология. Энцикл. словарь / Науч. ред. В. Я. Петрухин и др. М., 1996.
36. Соловьев О. Ф. Масонство: Словарь-справочник. М., 2001.

37. Старообрядчество: Лица. События. Предметы и символы: Опыт энциклопедического словаря. М., 1996.
38. Таевский Д. А. Христианские ереси и секты I-XXI вв.: Словарь. М., 2003.
39. Тайные общества и секты: Культовые убийцы, массоны, религиозные союзы и ордена, сатан исты и фанатики: [Подгот. текста Н. И. Марковой]. Минск, 1996.
40. Христианство: Словарь / Под ред. Л. Н. Митрохина. М., 1994.
41. Христианство: Энцикл. словарь: В 3 т. / Гл. ред. С. А. Аверинцев. М., 1993-1995.
42. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. К., 2004.
43. Шпажников Г. А. Религии стран Африки: Справочник. 2-е изд. М., 1981.
44. Шпажников Г. А. Религии стран Западной Азии: Справочник. М., 1976.
45. Шпажников Г. А. Религии стран Юго-Восточной Азии: Справочник. М., 1980.
46. Элиаде М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов и верований. М.-СПб., 1997.
47. Энциклопедия для детей. Т. 6. Ч. 1-2. М., Аванта+, 1996.
48. Энциклопедия мистицизма / [Сост. Н. Дядьков. СПб., 1995.

Додаткова література до розділів

До розділів «Релігієзнавство як наука» та «Релігія як предмет наукового дослідження»

1. Андрианов Н. Эволюция религиозного сознания. М., 1975.
2. Арабаджян А. Истоки духовности: Религия и атеизм. М., 1993.
3. Берар П. Религия в современном мире: Пер. с рум. М., 1979.
4. Бодак В. Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях: Монографія. К., 2000.
5. Борунков Ю. Ф. Структура религиозного сознания. М., 1971.
6. Вайнгартен П. Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопросы философии. 1996. №95.
7. Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Работы М. Вебера по социологии религии и культуре. Вып. 1. М., 1991.
8. Вебер М. Социология религии // Избранное. М., 1994.
9. Гараджа В. И. Социология религии: Учеб. пособие. М., 1996.
10. Девіс Б. Вступ до філософії релігії / Пер. с англ. К., 1998.

11. Девятова С. В. Религия и наука: шаг к примирению? М., 1993.
12. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. СПб., 1993.
13. Дит Э. Все женщины Библии / Пер. с англ. М., 1998.
14. Доусон К. Г. Религия и культура / Пер. с англ. СПб., 2000.
15. Евсюков В. В. Мифы о вселенной. Новосибирск, 1988.
16. Иеромонах Серафим (Роуз). Душа после смерти. М., 1991.
17. Капра Ф. Дао физики: Исслед. параллелей между соврем. физикой и мистицизмом Востока / Пер. с англ. СПб., 1994.
18. Капустин Н. С. Особенности эволюции религии. (На материалах древних верований и христианства) М., 1984.
19. Колодний А. Феномен релігії. Природа, структура, функціональність. К., 1999.
20. Кимелев Ю.А. Философия религии. М., 1998.
21. Кураев А. Традиция. Догмат. Обряд. М., 1995.
22. Красников А. Н. Современная феноменология религии // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1999. № 6.
23. Красников Л. И. Экология религии // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1999. № 1.
24. Ламонт К. Иллюзия бессмертия / Пер. с англ., 2-е изд. М., 1984.
25. Левада Ю.А. Социальная природа религии. М., 1965.
26. Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. К., 1986.
27. Лубський В., Предко О. Психологія релігії: Навч. посібник. К., 2004.
28. Лубський В. І., Козленка В. М., Горбаченко Т. Г. Соціологія релігії: Курс лекцій. К., 1999.
29. Маркова Л. Наука и религия: Проблема границ. СПб., 2000.
30. Методологические проблемы современного религиоведения: Науч.-аналит. обзор. М., 1990.
31. Москалец В. П. Психологія релігії: Навч. посібник. К., 2004.
32. Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. К., 1987.
33. Павлов С. В., Мезенцев К. І., Любіцева О. О. Географія релігій: Навч. посібник для географ. і філос. фак. вищих навч. закладів. К., 1998.

34. Пылаев М. А. Экуменизм и апология протестантизма в феноменологических классификациях религии Р. Отто, Ф. Хайлера // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. № 2001. №3.
35. Рассел Б. Почему я не христианин / Пер с англ. М., 1987.
36. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. К., 1996.
37. Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. И. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов на Дону. 1996.
38. Сафронов А. Психология религии. К., 2002.
39. Суковата В. А. Феміністська теологія в системі гуманітарного знання // Філософська думка. 2000. № 6.
40. Угринович Д. М. Психология религии. 2-е изд. М., 1986.
41. Сухов А. Д. Религия как общественный феномен. М., 1972.
42. Томпсон М. Философия религии / Пер. с англ. М., 2000.
43. Тэнасе А. Культура и религия / Пер. с рум. М., 1977.
44. Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. М., 1985.

До розділу «Природа і різновиди етнічних релігій»

45. Алексеев Я. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: (Опыт реал. сравнит. исслед.) Новосибирск, 1984.
46. Анисимов А. Ф. Этапы развития первобытной религии. М.-Л.,
47. Арсеньев В. Р. Звери боги люди. М., 1991.
48. Басилов В. И. Избранники духов: [О шаманизме). М., 1984.
49. Бросс Ш. О фетишизме / Пер. с фр. М., 1973.
50. Березкин Ю. Е, Голос дьявола среди снегов и джунглей: Истоки древней религии. Л., 1987.
51. Берндт Р. М., Берндт К. Х, Мир первых австралийцев: [Сокр. пер. сангл.]. М., 1981.
52. Бутинова Л. С. Как возникла религия. М., 1977.
53. Гэсо П. Д. Священный лес / Пер. с фр. М., 1963.
54. Гитт В., Ванкайдн К.-Х. Если бы животные могли говорить / Пер. с нем. М., 1991.

55. Гросс П. А. Тайны магии вуду. М., 2001.
56. Дюркгайм Э. Элементарні форми релігійного життя / Пер. с фр. К., 2001.
57. ИтсР. Шепот Земли и молчание Неба: Этнографические этюды о традиционных народных верованиях. М., 1990.
58. Каустов А. Феномен магії в контексті теорії культури // Філософська думка. 2003. № 4.
59. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Пер.сфр. М., 1994.
60. Леман А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / Пер. с фр. К., 1991.
61. Локвуд Д. Я — абориген/ Пер. с англ. М., 1971.
62. Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев: [Сб. / Сост. и общ. ред. И. Т. Карсавина]. М., 1992.
63. Михайлов П. М. Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции. Новосибирск, 1987.
64. Парнов Е. И. Трон Люцифера. Критические очерки магии и оккультизма. 2-е изд., доп. М., 1991.
65. Смоляк А. Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура). М., 1991.
66. Тайлор З. Первобытная культура / Пер. с англ. М., 1989.
67. Те Ранги Хироа. Мореплаватели солнечного восхода / Пер. с англ. 2-е изд. М., 1959.
68. Теннер Д. Тридцать лет среди индейцев / Пер. с англ. М., 1963.
69. Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1990.
70. Фальк-Ренне А. Слева по борту рай: Путешествие по следам "Баунти" / Пер. с дат. М., 1980.
71. Фальк-Ренне А. Путешествие в каменный век / Пер. с дат. М., 1985.
72. Фрэйзер Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Пер. с англ. М. К. Рыклина. М., 2003.
73. Уорсли Н. Когда вострубит труба: Исследование культов Карго в Меланезии / Пер. с англ. М., 1963.

74. Шаманизм: религия, мировоззрение, практика // Наука и религия. 1998. № 8.
75. Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии: Исслед., статьи, лекции. Л., 1936.
76. Элиаде М. Шаманизм: Архаические техники экстаза / Пер. с фр. М., 1999.
77. Арутюнов С. А., Светлов Г. Е. Старые и новые боги Японии. М., 1968.
78. Бадж У. Легенды о египетских богах / Пер. с англ. М., 2001.
79. Баранов И. Г. Верования и обычаи китайцев. М., 1999.
80. Барац А. Лики Торы. М., 1995.
81. Беленький М. С. Иудаизм. 2-е изд. М., 1974.
82. Бельский А. Г., Фурман Д. Е. Сикхи и индусы: религия, политика, терроризм. М., 1992.
83. Берман Б. И. Библейские смыслы / Пер. с англ. М., 1997.
84. Битек О. Африканские традиционные религии. Религии Африки в освещении западных и африканских ученых / Пер. с англ. М., 1978.
85. Бессерман П. Каббала и еврейский мистицизм / Пер. с англ. М., 2002.
86. Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма / Пер. с чеш. М., 1969.
87. Бойд Р. Т. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию / Пер. с англ. М., 1989.
88. Бонгард-Левин Г. Л. Древнеиндийская цивилизация: история, религия, философия, эпос, литература, наука, встреча культур. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2000.
89. Бонгард-Левин Г. М. Индия в древности. СПб., 2001.
90. Бромберг Я. А. Евреи и Евразия. М., 2002.
91. Бубер М. Еврейство и человечество // Искусство кино. 1992. №5.
92. Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники / Пер. с англ. и нем. М., 1997.
93. Бэшем А. Чудо, которым была Индия. 2-е изд. М., 2000.
94. Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. М., 1970.
95. Введение в изучение Ганчжура и Данчжура: Ист. библиогр. очерк. Новосибирск, 1989.
96. Вонг Е. Даосизм / Пер. с англ. М., 2001.

97. Голованов А. Э. Неоиндуизм и его влияние на молодежь Запада и России // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 1996. №5.
98. Гонсалес-Уиплер М. Каббала для современного мира/Пер. с англ. М., 2000.
99. Гусева И. Р. Джайнизм. М., 1968.
100. Гусева И. Р. Индуизм: История формирования. Культовая практика. М., 1977.
101. Гусева И. Р. Познакомимся с индуизмом. М., 1999.
102. Дандекар Р. Н. От вед к индуизму. М., 1992.
103. Дао и даосизм в Китае: Сб. ст. / Отв. ред. Л. С. Васильев, Е. Б. Поршнева. М., 1982.
104. Дании Х. Быть евреем. Ростов на Дону, 1999.
105. Донини Л. Люди, идолы и боги: Очерки по истории религии / Пер. с итал. 2-е изд., испр. и доп. М., 1966.
106. Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране: (Историко-этнографический очерк). М., 1982.
107. Древо индуизма: Матер. и исслед. М., 1999.
108. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Пер. с фр. М., 1986.
109. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990.
110. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. К., 1993.
111. Зелинский Ф. Ф. Соперники христианства: (Ст. по истории античных религий). Репринт. изд. СПб., 1995.
112. Индуизм сегодня: Сб. статей. М., 1996.
113. Индуизм: традиции и современность: Сб. статей. М., 1985.
114. История таджикского народа. Т. 1. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963.
115. Йеттмарк. Религии Гиндукуша / Пер. с нем. М., 1986.
116. Оля Б. Боги Тропической Африки / Пер. с фр. М., 1976.
117. Каниткар (Хемант) В. П., Оуэн Коул У. Индуизм / Пер. с англ. М., 2001.
118. Клюев Б. И. Гуру, "богочеловеки" и "сверхлюди" // Индия: религия в политике и общественном сознании: Сб. статей. М., 1991.
119. Конфуцианство в Китае: Проблемы теории и практики: Сб. статей. М., 1982.
120. Коростовцев А. А. Религия Древнего Египта. М., 1976.

121. Костырченко Г. В плену у красного фараона: Полит, преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие: Документальное исследование. М., 1994.
122. Кузнецов Б. И. Древний Иран и Тибет: история религии бон. М., 1998.
123. Кун К. А. Боги Древней Греции. М., 1992.
124. Лаврецкий И. Р. Боги в тропиках. М., 1967.
125. Маркаръян С. Б., Холоднякова Э. В. Праздники в Японии! Обычай, обряды, социальные функции. М., 1990.
126. Мещеряков А. И. Древняя Япония: буддизм и синтоизм. М., 1987.
127. Иараян Р. К. Боги, демоны и другие / Пер. с яп. М., 1974.
128. Немировский А. И. Мифы и легенды Древнего Востока. Ростов на Дону, 2000.
129. Нильсон М. Греческая народная религия / Пер. с англ. СПб., 1998.
130. Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа (V-XVII династии). М., 1984.
131. Непомнящий И. Притяжение Арарата//Вокруг света. 1999. №3.
132. Непомнящий И. Доля вдов умирать // Вокруг света. 2000. №12.
133. Носенко Е. Э. Праздник Песах; его генезис и эволюция // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 1995. № 4.
134. Пандей Р. Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычай) / Пер. с англ. 2-е изд. М., 1990.
135. Парнов Е. И. Боги лотоса: Крит, заметки о мифах, верованиях и мистике Востока. М., 1980.
136. Перепелкин Ю. Я. Переворот Аменхотепа IV: В 2 ч. М., 1967-1984.
137. Пылкингтон С. М. Иудаизм / Пер. с англ. М., 2000.
138. Пименов А. В. Возвращение к Дхарме. М., 1998.
139. Попович М. В. Еврейский геноцид в Украине: история и уроки // Филос. и социол. мысль. 1994. №5-6.
140. Происхождение богов / Под ред. И. Шталь. М., 1990.
141. Религия и атеизм в Индии: Сб. статей. М., 1973.
142. Рижский М. И. Библейские вольнодумцы: Иов и Екклесиаст). М., 1992.
143. Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества. М., 1987.

144. Рыбаков Р. Б. Индуизм: Космическая Дхарма // Наука и религия. 1997. №6,7.
145. Светлов Г. Е. Путь богов: (Синто в истории Японии). М., 1985.
146. Светлов Г. Е. Колыбель японской цивилизации. История. Религия. Культура. М., 1994.
147. Спеваковский А. Б. Религия синто и войны. Л., 1978.
148. Традиционные и синкретические религии Африки / Б. И. Шаревская, Ю. М. Кобищнов, К. А. Мелик-Симонян и др. М., 1986.
149. Тантлевский И. Р. Введение в Пятикнижие. М., 2000.
150. Телушкин Й. Еврейский мир/Пер. сангл. М., 1992.
151. Ткачева А. Наставник-гуру в индуизме // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 1996. № 4.
152. Торчинов Е. А. Даосизм. М., 1998.
153. Тураев Б. А. История Древнего Египта, Минск, 2002.
154. Церен Э. Лунный бог / Пер. с нем. М., 1976.
155. Церен Э. Библейские холмы / Пер. с нем. М., 1986.
156. Шаревская Б. И. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки. М., 1964.
157. Шифман Л. От текста к традиции: История иудаизма в эпоху Второго Храма и период Мишны и Талмуда / Пер. сангл. М., 2000.
158. Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. М., 1987.
159. Шифман И. Ш. Пятикнижие Моисеево. М. 1993.
160. Фаликов Б. З. Неиндуизм и западная культура. М., 1994.
161. Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. М., 1980.
162. Хафуз М. Э. Караимы. Историко-этнографические очерки. М., 1994.
163. Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. М., 1991.
164. Этика и ритуал в традиционном Китае: Сб. статей. М., 1988.
165. Юрлова Е. С. "Неприкасаемые" в Индии. М., 1989.
166. Элиаде М. Йога. Свобода и бессмертие / Пер. с англ. К., 2003.

До розділу « Світові релігії. Буддизм »

167. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. 2-е изд., перераб. и доп. Новосибирск, 1989.
168. Агаджанян А. С Буддийский путь в XX в. Религиозные ценности и современная история стран тхеравады. М., 1993.
169. Агаджанян А. С. Буддизм в Японии. М., 1993.
170. Асвагоша. Будда. М., 1913 (переизд. М., 1990).
171. БерзинА. Тибетский буддизм: история и перспективы развития. М., 1992.
172. Будда: Жизнь, учение, мысли, изречения, афоризмы / Авт. сост. В. В. Юрчук. 2-е изд. с изм. Минск, 2002.
173. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. Новосибирск, 1986.
174. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. Новосибирск, 1990.
175. Буддийский взгляд на мир / В. И. Рудой, Е. П. Островская, А. Б. Островский и др. СПб., 1994.
176. Будон Ринчендуб. История буддизма / Пер. сангл. М., 1999.
177. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв. ред. В. В. Вертоградова. М., 1989.
178. Дочери Будды // Наука и религия. 1996. № 3.
179. Ермакова Г. А, Островская Е. И Классические буддийские практики. СПб., 2001.
180. Дэвид-НильА. Мистики и маги Тибета. Ростов на Дону, 1991.
181. Дэви-Неел А. Посвящения и посвященные в Тибете / Пер. с англ.СПб., 1994.
182. Дюмулен Г. История дзэн-буддизма. Индия и Китай / Пер. с фр. СПб., 1994.
183. Жуковская Н. Л. Ламаизм и ранние формы религии. М., 1977.
184. Игнатович А. Я. Буддизм в Японии: Очерк ранней истории. М., 1987.
185. Игнатович А. Н., СвепыовЛ. Г, Лотос и политика: Необуддийские движения в общественной жизни Японии. М., 1989.
186. Корпеев В. И. Буддизм и общество в странах Южной и Юго-Восточной Азии. М., 1987.
187. Кочетов А. Н. Буддизм. 2-е изд. М., 1982.
188. Кочетов А. Я. Ламаизм. М., 1978.

189. Кучер О. И., Семотюк О. П. Буддизм. Ростов на Дону-Х., 2005.
190. Кычанов Е. И., Савицкий Л. С. Люди и боги Страны снегов. Очерк истории Тибета и его культуры. М., 1975.
191. Листопадов Н. Как русские ламы в Бирме учились // Наука и религия. 1996. №10.
192. Листопадов Н. Матрейя не приходит раньше срока // Наука и религия. 1996. №10.
193. Ольденбург С. Ф. Жизнь Будды, индийского учителя жизни // Наука и религия. 1990. №1, 2.
194. Ольденбург С. Ф. Культура Индии. М., 1991.
195. Парное Е. Кольцо змея. М., 1996.
196. ПишельР. Будда, его жизнь и учение / Пер. с фр. М., 1991.
197. Радхакришнан С. Индийская философия. Т. 1. М., 1959.
198. Рампа Т. Лобсанг. Шафранная мантия: [Воспоминания о детстве в монастыре Поталы] / Пер. с англ. К., 1994.
199. Рампа Т. Лобсанг. Третий глаз: о религии, культуре, быте тибетцев / Пер. с англ. Л., 1991.
200. Розенберг О. О. Труды по буддизму. М., 1991.
201. Сергеева Т. Будда, или сказка о разбуженном принце // Наука и религия. 2002. № 5 и сл.
202. Семека Е. С. История буддизма на Цейлоне (сангха в древности и средние века). М., 1969.
203. СтронгДж. Будда: Крат, биограф. / Пер. с англ. М., 2003.
204. Тик Нот Хан. Древний путь. Белые облака: По следам Будды: [Лит. повествование]: В 2т. / Пер. с англ. М., 1997.
205. Улиг Г. Будда: [Жизнен. путь Будды, его учение, буддизм и его основные направления, о современном этапе развития этого религиозного движения] / Пер. с нем. Ростов на Дону., 1998.
206. Уотс А. В. Путь Дзэн/ Пер. с англ. К., 1993.
207. Цыбиков Г. Ц. Избр. труды: В 2 т. 2-е изд. перераб. Новосибирск, 1991.
208. Хамфриз К. Дзэн-буддизм / Пер. с англ. М., 2002.

209. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. М., 1988.

210. Ферштайн Г. Тантра / Пер. с англ. М., 2002.

211. Эрикер К. Буддизм / Пер. с англ. М., 1999.

До розділу «Християнство»

212. Амусин И. Д. Кумранская община. М., 1983.

213. Басле М. Ф. Апостол Павел: [Свидетельства самого Павла, легенды о нем] / Пер. с фр. Ростов на Дону, 1999.

214. Додд Ч. Основатель христианства / Пер. с англ. М., 1993.

215. Донини А. У истоков христианства: (От зарождения до Юстиниана) / Пер. с итал. 2-е изд. М., 1989.

216. Болотов И. А. Лекции по истории древней церкви. М., 1995.

217. Кубланов М. М. Новый Завет Поиски и находки. М., 1986.

218. Каутский К. Происхождение христианства / Пер. с нем. М., 1990

219. Козик П. З. Раннее христианство: Вымыслы и действительность. К., 1987.

220. Косидовский З. Библейские сказания. Сказания евангелистов / Пер. с пол. М., 1990.

221. Мак-Дауэлл М. Неоспоримые свидетельства/ Пер. с англ. М., 1992.

222. Нильсон С. Завет в крови Иисуса. Красная нить Библии / Пер. с англ. М., 1990.

223. Ноев ковчег и Свитки Мертвого моря / Пер. с англ. М., 2001.

224. Ренан Э. Евангелия. Второе поколение христианства / Пер. с фр. М., 1991.

225. Ренан Э. Жизнь Иисуса/Пер. с фр. М., 1991.

226. Ренан Э. История первых веков христианства / Пер. с фр., М., 1991.

227. Свенцицкая И. С. Апокрифические евангелия. М., 1996.

228. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. М., 1989.

229. Святая плащаница Христова// Наука и религия. 1996. №8.

230. Фаррар Ф. Жизнь Иисуса Христа / Пер. с англ. М., 1991.

231. Филиппов Б. Вечная тайна Плащаницы // Наука и религия. 2000.№№9-10,12; 2001.№№1-2,4,6,8.

232. Штраус Д. Ф. Жизнь Иисуса / Пер. с нем. М., 1992.

233. Штейнер Р. Мистерии древности и христианство/ Пер. с нем. М., 1990.

234. Бейджент М., Ли Р. Инквизиция / Пер. с англ. М., 2003.
235. Белов А. В. Адвентизм. 2-е изд. М., 1973.
236. Беляков В. Наследники святого Антония // Вокруг света. 1998. №3.
237. Бессонов М. Н. Православие в наши дни. М., 1990.
238. Булгаков С. В. Православие: Очерки учения Православной Церкви. М., 1991.
239. Булгаков С. В. Православие: праздники и посты; богослужение; требы; расколы, ереси, секты; противные христианству и православию учения; западные христианские вероисповедания.. М., 1994.
240. Бюне В. Игра с огнем: История возникновения и развития пятидесятнического и харизматического движений] / Пер. с нем. 2-е изд. Б/М., 1992.
241. Васильев Г. А., Коломийцев А. К Неопротестантизм. М., 1990.
242. Веши Я. Я. Религия и церковь в Англии. М., 1976.
243. Гараджа В. И. Протестантизм. М., 1971.
244. Гене Г. Библейские истории / Пер. с англ. М., 1991.
245. Гергей Е. История папства / Пер. свенг. М., 1996.
246. Гордиенко И. С. Современное русское православие. Л., 1987.
247. Григулевич И. Г. Папство: Століття ХХ. Пер. з рос. К., 1981.
248. Григулевич И. Г. Инквизиция. 3-е изд. М., 1985.
249. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: В 2 т. М., 1997.
250. Жосан Г. П. Адвентизм и второе пришествие. Кишинев, 1984.
251. Заватский В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. М., 1995.
252. Замалеев А. Ф., Овчинникова Е. А. Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. Л., 1991.
253. Зассе Г. На том стоим: Кто такие лютеране / Пер. с англ. СПб., 1994.
254. История евангельских христиан-баптистов в СССР. М., 1989.
255. История Русской Православной Церкви. Новый патриарший период: 1917-1970. Т.1. СПб., 1997.
256. Ипатов А. Н. Меннониты (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности). М., 1978.
257. Карташов А. В. Вселенские соборы. М., 1994.

258. Карташов А. В. История Русской Церкви: В 2 т. М., 1993.
259. Катунский А. Старообрядчество. М., 1972.
260. Курило О. В. Очерки истории лютеран в России (XVI-XX вв.). 2-е изд. М., 2002.
261. Ковальский Я. В. Палы и папство/Пер. с пол. М., 1991.
262. Костюк К. Н. Православный фундаментализм // Полис. 2000. №5.
263. Лебедев А. П. История разделения церквей в IX, X и XI веках. СПб., 1999.
264. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. М., 1996.
265. Ли Ч. История инквизиции / Пер. с англ. Смоленск, 2001.
266. Лозинский С. Г. История папства. 3-е изд. М., 1986.
267. Мельник В. И. Эволюция современного пятидесятничества. Л., 1985.
268. Мельник В. Я. Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала. Львов, 1992.
269. Мень А. Православное богослужение. Таинство, Слово, обряд. М., 1991.
270. Митрохин Л. Н. Баптизм. М., 1974.
271. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (Философско-социологические очерки). СПб., 1997.
272. Митрохин М. Російська Православна Церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. 2000. № 7.
273. Монашеские ордена/Авт.сост. А. Андреев. М. К., 2003.
274. Москаленко А. Т. Пятидесятники. 2-е изд. М., 1973.
275. Мчедлов М. П. Католицизм. 2-е изд. М., 1974.
276. Никольский Н. М. История Русской Церкви. 4-е изд. М., 1988.
277. Норман Д. История Церкви: От дня Пятидесятницы до нашего времени / Пер. с англ. М., 1993.
278. Одинцов М. И. Государство и церковь в России: XX век. М., 1994.
279. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. М., 1995.
280. Опрышко Н. А. Православные святые. Почитание и прославление. М., 2003.
281. Плейди Дж. Испанская инквизиция / Пер. сангл М., 2002.

282. Православие: pro et contra: осмысление роли Православия в судьбе России со стороны деятелей русской культуры и церкви / [Сост. В. Ф. Федоров]. СПб., 2001.
283. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX в. М., 1995.
284. Портнов Б. Ф. Кальвин и кальвинизм // Вопр. истории религии и атеизма. 1958. № 6.
285. Поснов М. История христианских сект. Репринт, изд. К., 1991.
286. Поснов М. Н. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.). Репринт, изд. К., 1991.
287. Пупар П. Роль христианства в культурной идентичности европейских народов // Полис. 1996.
288. Рожков В. Очерки по истории Римско Католической Церкви. М., 1994.
289. Серафим Роуз, иером. Православие и религия будущего / Пер. с англ. М., 1991.
290. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: В 2т. М., 1994.
291. Соловьев Э. Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. М., 1984.
292. Тольберг Я. История христианской церкви. Репринт, изд. М., 1991.
293. Ткач М. И., Какабадзе Я. В. Тайны рыцарских орденов. М., 2002.
294. Усманов Я. Православные обряды: крещение, венчание, погребение. Ростов на Дону., 1999.
295. Шейнман М. М. От Пия IX до Павла VI. М., 1979.
296. Шмеман А. Исторический путь православия. М., 1993.
297. Хольц П. История христианского монашества / Пер. с нем. 2-е изд., доп. СПб., 1993.
298. Чанышев А. Я. Протестантизм. М., 1969.
299. Фроссара. Соль земли: О главных монашеских орденах. Брюссель, б/г.
300. Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвин / М. М. Филиппов, Б. Д. Порозовская. М., 1995.

До розділу «Іслам»

301. Абдулатипов Р. Г. Судьбы ислама в России: история и перспективы. М., 2002.
302. Аляутдинов Ш. Путь к вере и совершенству. 2-е изд., расш. и перераб. М., 2001.

303. Басилов В. Я. Культ святых в исламе. М., 1970.
304. Баширое Г. А. Ислам и этнополитические процессы в современной России. М., 2000.
305. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. 2-е изд. М., 1966.
306. Бертельс Е. Э. Избр. труды. Т. 3. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
307. Большаков О. Г. История халифата. М., 1989. Т. 1. Ислам в Аравии (570-633). М., 1989.
308. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. М., 1992.
309. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. М., 2002.
310. Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммаданские эскизы). М., 1963.
311. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам: Очерк истории, 600-1258 / Пер. с англ. М., 1988.
312. Демидов С. М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки). Аш., 1978.
313. Денффер А. Ислам для детей / Пер. с англ. К., 1997.
314. Дорошенко Е. А. Шиитское духовенство в современном Иране. 2-е изд., испр. и доп. М., 1985.
315. Долгов Б. В. Феномен исламского фундаментализма (на примере Алжира) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2001. № 2.
316. Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990.
317. Жданов Н. В., Игнатенко А. А. Ислам на пороге XXI в. М., 1989.
318. Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. М., 2003.
319. Зину М. Д. Столпы ислама и веры / Пер. с араб. М., 1992.
320. Иран: Ислам и власть / Отв. ред. Мамедова Н., Санаи М. М., 2001.
321. Ислам: религия, общество, государство: Сб. статей. М., 1984.
322. Ислам и политика: взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии: Сб. статей. М., 2001.
323. Казиев Ш, Мой Хаджж; Медина город пророка // Наука и религия. 1998. № 7.
324. Керимов Г. М. Шариат: закон жизни мусульман. М., 1999.
325. Климович Л. И. Ислам. 2-е изд., доп. М., 1965.
326. Климович Л. И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. М., 1986.

327. Коровиков А. В. Исламский экстремизм в арабских странах. М., 1990.
328. Крымский А. Е. История мусульманства. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2003.
329. Кучер О. В., Семотюк О. Я. Ислам. Ростов на Дону-Х., 2004.
330. Ланда Р. Г. Ислам в истории России. М., 1995.
331. Мавлютов Р. Р. Ислам. 2-е изд. М., 1974.
332. Максуд Р. Ислам / Пер. с англ. М. 2002.
333. МассэА. Ислам. Очерк истории / Пер. с фр. 3-е изд. М., 1982.
334. Меи А. Мусульманский ренессанс / Пер. с нем. М., 1996.
335. Матар Н. И. Знакомьтесь: Ислам / Пер. с англ. К., 1997.
336. Милославский Г. В. Интеграционные процессы в мусульманском мире (Очерки исламской цивилизации). М., 1991.
337. Мирский Г. И. Ислам и нация: Ближний Восток и Центральная Азия // Полис. 1998. № 2.
338. Ан-Наубахти, ал-Хасан ибн Муса. Шиитские секты: Пер. с араб. М., 1973.
339. Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция современное состояние, история и перспективы) / Отв. Ред. Белокреницкий В., Егорин А. М., 2002.
340. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV вв.: Курс лекций. Л., 1966.
341. Пиотровский И. Б. Коранические сказания. М., 1991.
342. Панова В. Ф., Бахтин Ю. Б. Пророк Мухаммад. М.-Ростов на Дону., 1999.
343. Раджниш Ошо. Тайна: Беседы о суфизме. К., 1998.
344. Савичева Г. М. Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама: Учеб. пособие. М., 1996.
345. Резван Е. А. Пророчество и религиозное вдохновение в исламе (к проблеме научной интерпретации феномена "пророческих откровений" Мухаммада) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 1993. № 6.
346. Саидбаев Т. С. Ислам. М., 1993.
347. Саййид Муджтаба Ёусави Лари. Основные положения ислама: Лекции по мусульманской догматике / Пер. с араб. Баку, 1999.
348. СюкияйненЛ. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. М., 1986.
349. Ткач С. Суфізм містично-аскетична течія в ісламі //Людина і світ. 2002. №6.

350. Тримингем Дж. Суфийские ордена в исламе / Пер. с англ. М., 1989.
351. Шамсутдінова-Лебедюк Т. Рай під ногами матерів. Іслам і жінка //Людина і світ. 2003. № 2.
352. Шах И. Суфизм / Пер. с араб. М., 1994.
353. Шиммель А. Мир исламского мистицизма/ Пер. с англ. 2-е изд. М.,2000.
354. Ханиф С. Что должен знать каждый об Исламе и мусульманах / Пер. с англ. К., 1998.
355. Хисматулин А. А., Крюкова В. Ю. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. СПб., 1997.
356. Филипс А. Законы жизни мусульман. Эволюция фикха / Пер. с англ. М., 2002.
357. Форвард М. Мухаммад: Краткая биография / Пер. с англ. М.,2002.
358. Эрнст К. Суфизм / Пер. с англ. М., 2002.

До розділу «Історія і сучасний стан релігійних вірувань і конфесій в Україні»

359. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь. СПб., 1914.
360. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3т. переизд. М., 1994.
361. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. К., 1982.
362. Велецкая /У. И. Языческая символика славянских архаических ритуалов. М., 1978.
363. Волошина Т. А., Астахов С. Р. Языческая мифология славян. Ростов на Дону., 1996.
364. Голуб А. П. Світоглядні парадигми Київської Русі: Феномен двовір'я. К., 1994.
365. Бондаренко В. Д., Членський В. С, Журавський В. С. Релігійне життя в Україні: Стан, проблеми, шляхи оптимізації. К., 1996.
366. Борусласький М. З. З історії Української Греко- Католицької Церкви.—Львів, 1992.
367. Брайчевский М., Ю. Утверждение христианства на Руси. К., 1989.
368. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування- К., 1992.
369. Власовський І. Нарис історії УПЦ: У 4-х т. К., 1998.

370. Воропай О. Звичаї нашого народу. К., 1994.
371. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992.
372. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). К., 2002.
373. Еленский В. Иудаизм в Украине: исторический очерк. К., 1991.
374. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). К., 1991.
375. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. К., 2002.
376. Зальмон Б. Православ'я в Україні (1917-1938) // Український історичний журнал. 2000. № 3.
377. Запровадження християнства на Русі: Іст. нариси / М. Ф. Котляр, К. Ю. Гломазда, О. Б. Головка та ін. К., 1988.
378. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та межцерковні конфлікти К., 1993.
379. Зінченко А. Л. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Литовського. К., 1997.
380. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. К., 1988.
381. Іслам і Україна: Зб. наук. р. К., 2005.
382. Історія Православної Церкви в Україні: Зб. наук. тр. К., 1997.
383. Забелин М. Русский народ: Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. переизд. М., 1992.
384. Как была крещена Русь: Сб. 2-е изд. М., 1989.
385. Костомаров Н. И. Славянская мифология. М., 1994.
386. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Л., 1996.
387. Козлов М. М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. 2000. № 3.
388. Крижанівський О. Я., Плохій С. М., Ульяновський В. И. Історія церкви та релігійної думки на Україні: В 3 кн. К., 1994.

389. Кузьмин А. Г. Падение Перуна. М., 1988.
390. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Л., 1995.
391. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: (Сб. науч.тр.) / Отв. ред. В. Еленский. К., 1996.
392. Мокрий В. Церква в житті українців. Л., 1993.
393. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ, і соціол. думка. 1993. № 1.
394. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. К., 1996.
395. Мудрість української правди: Наука РУН Віри: Корот. Виклад. Силенкової Віри в Дажбога: Укр. Шлях життя. Філософія. Мораль. Обряди. К., 1996.
396. Надтока Г. Церква та імперія. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. 2000. № 4,5.
397. Національне відродження і релігія [Монографія] / М. Ф. Рубачук., О. І. Уткін, М. І. Кірюшка. К., 1995.
398. Нечуй-Левицький і. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. К., 1992.
399. Новиков М. И. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект. М., 1991.
400. Огієнко І. І. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. К., 1993.
401. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування українського народу. К., 2000.
402. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і початок 90-хрр.). К., 1993.
403. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: У 2-х ч. Полтава, 1997-2001.
404. Пащенко В. Греко Католики в Україні: Від 40-х рр. XX ст. до наших днів. Полтава, 2002.
405. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос у язичницькому світогляді Давньої Русі. К., 1997.
406. Попович М. В. Мироззрение древних славян. К., 1985.
407. Потєбня А. А. Символ и миф в народной культуре. М., 2000.

408. Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. К., 1998.
409. Релігія і політика в сучасній Україні / За ред. І. Ф. Кураса. К., 2000.
410. Рене Д. Основные правовые системы современности М., 1988.
411. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
412. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М., 1988.
413. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. К., 1996.
414. Скуратівський В. Місецелік. Український народний календар К., 1993.
415. Скуратівський В. Русалії. К., 1996.
416. Стахів М. Христова церква в Україні: 988-1596. Л., 1993.
417. Сумцов И. Ф., Символика славянских обрядов: Избр. тр. М., 1996.
418. Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX-начала XX века. М., 1957.
419. Українська церква між Сходом і Заходом / Наук. ред. П. Яроць Кий. К., 1996.
420. Ульяновський В., Андрусин Б. Церква в Українській державі. 1917-1920 рр.: У 3-х т. К., 1997.
421. Ульяновский В. Минуле України через призму Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. 2003. №5.
422. Харишн М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату: Монографія. К., 1995.
423. Харьковченко Е. А. Софійність київського християнства. К., 1996.
424. Фламицина А. С. Божества древних славян. М., 1884 (переизд. М., 1995).
425. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України": Політол. аналіз. К., 1999.

До розділу «Нові релігійні течії»

426. Антее П. Религии современности. История и вера / Пер. с нем. М., 2001.
427. "АУ, АУМ". Провозглашаю себя Христом // Наука и религия. 1996. №9.
428. Бабій М. Карагадіна О., Колодний А., Косуха П., Филипович Л. Нові релігійні течії і рухи в сучасній Україні // Українське релігієзнавство. 1996. №1.

429. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий: история, сущность, влияние на молодежь Запада. М., 1984.
430. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России. Морфологический анализ. Ч. 1. М., 1999.
431. Баркер А. Новые религиозные движения / Пер. с англ. СПб., 1997.
432. Бартошевич Э. М., Борисоглебский Е.И. Свидетели Иеговы. М., 1969.
433. Берри Г.Дж. Во что они верят / Пер. с англ. М., 1994.
434. Бондаренко Дм. Феномен "New Age" //Людина і світ. 2000. №8.
435. Бюркле Х. Человек в поисках бога: проблема нехристианских религий / Пер. с нем. М., 2001.
436. Буайе Ж. Ф. Империя Муна / Пер. с фр. М., 1990.
437. Гуревич /7. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. М., 1985.
438. Гуревич П. С. Возрожден ли мистицизм? Критич. очерки. М., 1984.
439. Григоренко А. Ю. Сатана там правит бал: Крит, очерки магии. К., 1991.
440. Григулевич И. Р. Пророки "Новой истины". М., 1983.
441. Докшур Т. Новые религиозные движения в посткоммунистичес кой Европе / Пер. с англ. М., 1997.
442. Єленський В. Новітні релігійні рухи зони занепокоєння // Людина і світ. 2000. №8.
443. Иеговизм / Короткая Т. П., Прошкина Е. С, Чудникова А. А., Языкович В. Р. Минск, 1981.
444. Карагодина О. Особа в секті: що далі? //Людина і світ. —1998. №5.
445. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. М., 1973.
446. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность. М., 1999.
447. Коник В. В. Иллюзии свидетелей Иеговы. М., 1981.
448. Кураева А. Соблазн неоязычества. М., 1994.
449. Лисенко С. Учитель Силен ко. Його родовід, життя і Віра в Дажбога. К., 1996.
450. Макдауэл Дж., Стюарт Д. Обманщики: Во что верят приверженцы культов. Как они заманивают последователей / Пер. с англ. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1994.
451. Мартин У. Царство культов / Пер с англ. СПб., 1992.

452. Нікітченко О. Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. 1999. № 6.
453. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / В. М. Петрик., Є. В. Ліхтенштейн, С. В. Сьомій та ін. К., 2002.
454. Петрик В. М. Перевернуте розп'яття. Сатаністи в сучасній Україні // Людина і світ. 1998. №7.
455. Петрик В. Церква сайентологи// Людина і світ. 2000. № 4.
456. Привалов К. Б. Акты: досье страха: [О деятельности мистических сект США и Западной Европы]. М., 1987.
457. Митрохин Л. И. Религии "Нового века". М., 1985.
458. Ткачева А. А. Новые религии Востока. М., 1991.
459. Хаксли Д. Религия без откровения: [Фрагменты / Пер. с англ.]. М., 1992.
460. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / Пер. с англ. М., 2001.
461. Шнирельман В. Неоязичничество на обширах Євразії // Людина і світ.1999.№ 11-12.
462. Элфорд А. Ф. Боги нового тысячелетия / Пер. с англ. М., 1999.
463. Эпштейн М. И. Новое сектантство. Типы религиозно-философских умонастроений в России (70-80 гг. XX в.). 2-е изд. М., 1994.
464. Яроцкий Я. Л. Эволюция современного иеговизма. К., 1981.
465. Эсслемент Дж. Баха-Улла и Новая Эра / Пер. с англ. Екатеринбург, 1991.

До розділу «Правові засади релігійного життя в Україні»

466. Інформаційний звіт Держкомнацрелігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відноси в Україні» за 2009 р.
467. Інформаційний звіт Держкомнацрелігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відноси в Україні» за 2011 р.
468. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Закони України. К., 1996. Т.1.
469. Закон України «Про освіту». К.: Генеза, 1996. С. 8-9.
470. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». Відомості ВР

України.: Парламентське вид-во., 1992. № 15 (Нова редакція від 18.02.1999 р. № 437-XIV).

471. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». К.: Парламентське вид-во., 1992.

472. Права человека: основные международные документы: Сб. док. М., 1989.

473. Про свободу совісті, релігії і переконань. Збірник українських і міжнародних правових документів. К., 1996.

474. Свобода совісті та віросповідань. Міжнародні та українські правові документи. Упорядник М.Бабій. К., 2006.

475. Конституція України. К., 1996.

Зміст

Передмова

Розділ I. Релігієзнавство як наука

Розділ II. Релігія як предмет наукового дослідження

Розділ III. Природа і різновиди етнічних релігій

Розділ IV. Світові релігії. Буддизм.

Розділ V. Християнство

Розділ VI. Іслам

Розділ VII. Нові релігійні течії

Розділ VIII. Історія і сучасний стан релігійних вірувань і конфесій в Україні

Розділ IX. Правові засади релігійного життя в Україні

Методичне забезпечення курсу «Релігієзнавство»

- 1. Плани семінарських занять*
- 2. Завдання для самостійної роботи*
- 3. Тестові питання для закріплення вивченого матеріалу*
- 4. Тематика модульних контрольних робіт*
- 5. Методичні рекомендації та вимоги до написання контрольних робіт*
- 6. Орієнтовні питання до заліку та іспиту*
- 7. Бібліографія*